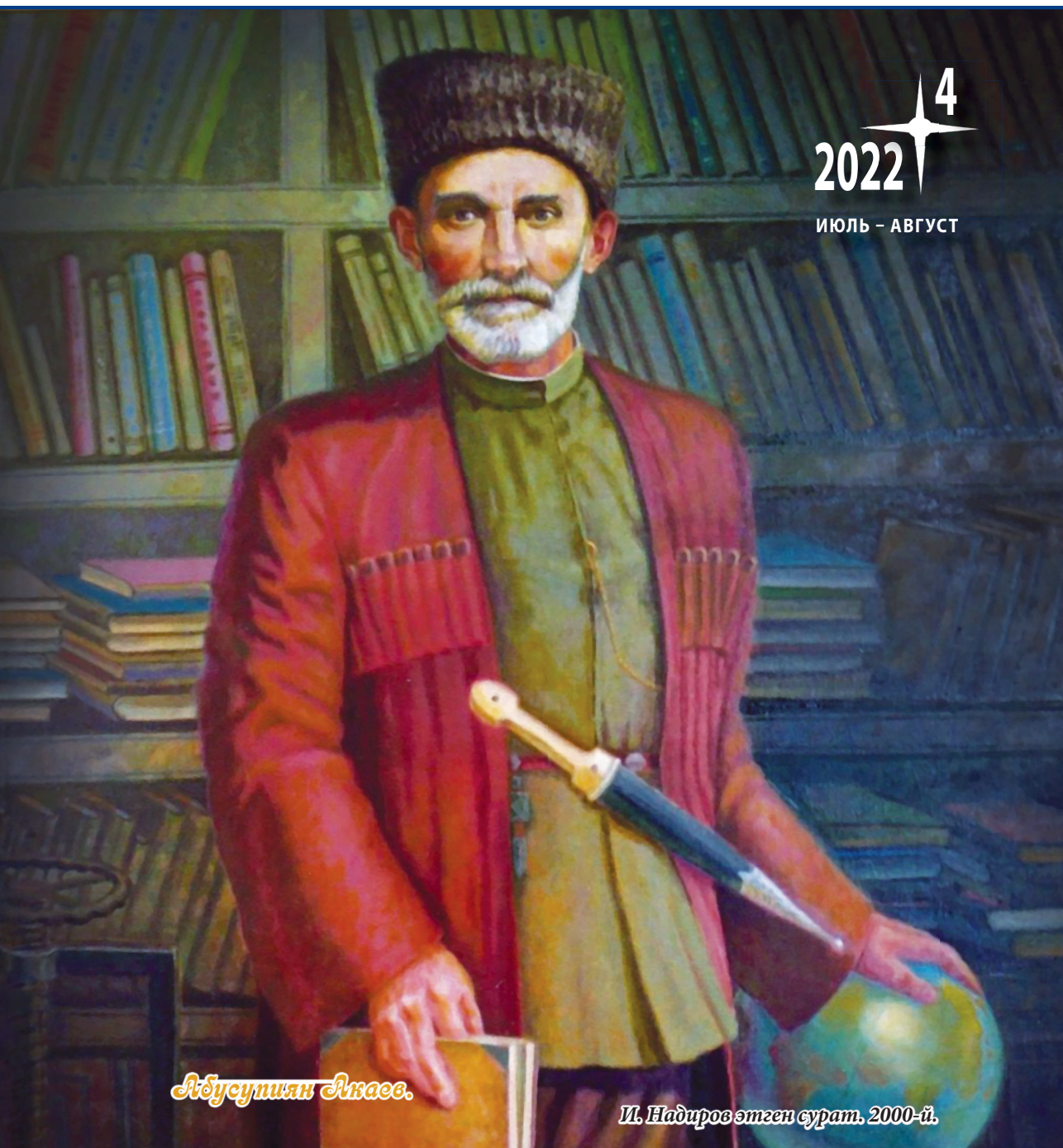

Арабият Дагъыстан

16+

ISSN 0235-0157

Тангчолпан

4
2022
ИЮЛЬ – АВГУСТ

Абусуптан Акаев.

И. Надиров этген сурат. 2000-й.

Танголан

Эки айда бир чыгъагъан чебер-адабият ва
жамият-политика журнал

Учредитель:

Агентство информации
и печати Республики Дагестан

1917-нчи йыл, 20-нчы
августдан башлап чыгъа

Издається с 20 августа

1917 года

4
2022

июль – август

Государственное бюджетное
учреждение Республики Дагестан

Редакция республиканских
литературных журналов “Соколенок”
и “Литературный Дагестан”

БУ НОМЕРДЕ:

АБУСУПИЯН АКАЕВНИ 150 ЙЫЛЛЫГЪЫНА

Гь. Оразаев. Оър даражада абур-сый
къазангъан..... 3

ПОЭЗИЯ

А. Акаев
Ата тилинден балагъа 9
[Зикругъа олтурайыкъ] 10
Бир назму 12
Ата-ана 15
[Гёрюрсен бир гюн жазасын]..... 15

ПРОЗА

ДИНГЕ БАГЪЫШЛАНГЪАН ПРОЗА АСАРЛАРДАН

Гь.Оразаев. Иманны ва исламны
гъакъында инг биринчилей печатдан
чыгъарылгъан Абусупиянны китабыны
гъакъында..... 18

А. Акаев. Китаб фи илм ил-калам
мухтасар мин ал-кутуби ли-ажли гыдаят
ил-авам 20
Тариху анбияъ 30
Ажам параъиз 39

ПУБЛИЦИСТИКА

А. Акаев
Къатынлар..... 54
Мукъаддима..... 59

Баш редактор
М.М. Агъматов
тел. 67–16–31

Жаваплы редактор
Супиянат Мамаева
supiyanat5888@mail.ru

Редколлегия:
А. Абдуллатипов
П. Абдуллаева
З. Акавов
Ш.-Х. Алишева
М. Гьусейнов
А. Жачаев
Гь. Оразаев
А. Солтанмуратов

Редакцияны адреси:
367025, Магъачкъала,
Данияловны орамы, 55.

Телефонлар:
бухгалтерия – 67–18–75
редакторлар – 67–18–89

БАГЪЫШАВЛАР

Б. Магъамматов. Оьртен (<i>Поэма</i>)	77
М. Атабаев. Ялламайгъан сатырлар	83
А. Жачаев. Ана тил – алтын хазна	84
А. Акъаев. Абусупиян	84
А. Гьамитов. Урлангъан Къуръан китап	86
М.-Н. Халилов. Эсги уй	87
К. Казимов. Эси ёкъну – есси ёкъ!	88
Абусупияны оьзюню суратлары	90
Абусупияны китаплары	92

Позиция редакции может не совпадать с точкой зрения авторов, которые несут ответственность за достоверность и объективность представленных для публикации материалов. Рукописи не рецензируются и не возвращаются. При перепечатке ссылка на «Тангчолпан» обязательна.

Регистрационный номер:
серия ПИ №ТУ 05-00415 от 22.04.2019 г.
выдан Управлением Роскомнадзора
по Республике Дагестан.

Типография:
ООО «Издательство «Феникс-пресс».
Адрес типографии:
367018, РД, г. Махачкала, ул. Петра I, 61.

ТАНГЧОЛПАН №4, 2022
На кумыкском языке

Печать офсетная.
Бумага офсетная. Формат 70 x 108 1/16.
Усл. печ. л. 8,4. Уч. изд. л. 8,7.

Выход в свет 29.07.2022 г.
Тираж 514 экз. Заказ № 1252.

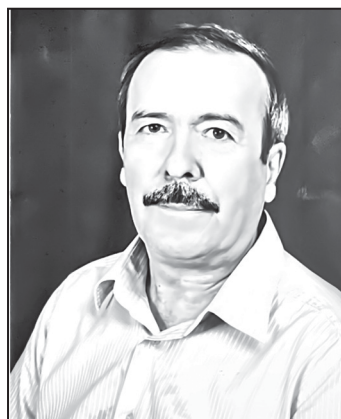
Редакция и издатель:
Государственное бюджетное учреждение
Республики Дагестан. Редакция
республиканских литературных журналов
“Соколёнок” и “Литературный Дагестан”.
Адрес редакции и издателя:
367000, РД, г. Махачкала, ул. Даниялова, 55.
Электронный адрес редакции:
litdag@mail.ru

Цена свободная.

Абусупиян Амаевни 150 йыллыгына

Гъасан ОРАЗАЕВ

ОЪР ДАРАЖАДА АБУР-СЫЙ КЪАЗАНГЪАН

Дагъыстанны ва савлай Темиркъазыкъ Кавказны инг бырынгъы халкъларындан бири гъисапланагъан къумукъ халкъны къумукълугъун, ону барлыгъын-менлигин ва маданиятын дюньягъа малим этмек учун бары гючюн салып талпынгъан, эринивню билмей дегенлей чалышгъан эревюллю адамларыбыздан гърмеклиси – Уллу Къазаныш юртдан чыкыгъан машгъур алим Абусупиян эди. Дагъыстанны топурагъында миналы тиллерде язылгъан китапланы басып чыгъармакъны башлагъан, мунда биринчи милли басмахананы къурдуруп ишлетмекни сиптечиси болгъан адам да ол эди. Дагъыстанлылар, оланы арасында къумукълар да, муслиман болгъандан берли, арап язывну къоллап китаплар охумагъа ва язмагъа башлагъан сонг, о язывда яратылып басылгъан асарланы кѣбюсю пайы да Абусупиянны аты ва гъаракаты булан байлавлу.

Абусупиян 1902-1928-нчи йылланы арасында санаву (такрарланып чыгъаргъанларын гъисапгъа алмай айтгъанда) кыркыгъа ювукъ айрыча китап онгарып чыгъаргъан. Буса да, бир-бир къолайсыз гелген себеплеге гѣре, ону китаплары, шо 1928-нчи йылдан сонг, лап 1991-нчи йыл болгъунча, дагъы басылып чыгъартылмай турду. Муна гъали артдагъы йигирма йыллардан берли сиясат-политика гъаллар алышынып ва ону этген ишлерине багъа береген кюйлер бираз да онг болуп, нечик алай да, ону айры-айры китаплары янгыдан – арап (ажам) языв булан ва къумукълар гъали кѣбюсю гъалда къоллайгъан орус (кирил) гъарпларына гѣчюрюлюп де чыгъарылып тура. Бир-бир асарлары орус тилге де гѣчюрюлдю.

Олардан инг уллу оьлчевдегиси – «Пайхаммарны ёлу булан» деген ат булан 1992-нчи, 1997-нчи, 2010-нчу ва 2021-нчи йылларда Магъачкъаладагъы республика китап нашрияда басылгъан, асарланы жыйымы гъисапда дѣрт томлукъ айры китап этилип чыкыгъаны болду. Олар дѣртюсю де аз тираж булан буса да янгыдан басылып чыкыгъан. Сонг да, эсгерип къояйыкъ, 2012-нчи йылда Абусупиянны авторлугъундагъы «Шариат булан тарикъат» деген китапны

чыгъармагъа имканлыкъ болду. Бу ишлерде ортакчылыкъ этгенимни де озюме уллу бир насип гёремен.

Къумукъ элни, Дагъыстанны кёгюнде балкъыйгъан шавлалы юлдузлардан инг де гёрмеклиси болгъан алим, жамият чалышывчусу, шаир ва язывчу Абусупиян Акаевни (о озюню фамилиясын бир-бирде «Арсланбеков» деп де юрютген) яшав ва яратывчулукъ ёллары, байлавлукълары гъакъында да эсгермекни тийишли гёремен. Бу маънада толумлукъ излейген адам бизин алякъда басып чыгъаргъан айры-айры макъалаларыбызгъа ва айрокъда Солтанмут Акъбиевни, Абдулкъадир Абдулатиповну, Салав Алиевни, Забит Акавовну, Амирхан Исаевни, Магъаммат Абдуллаевни, Бекир Чопан-заде ни, Агъарагъим Солтанмуратовну ва башгъаларыны илму-ахтарыв ишлерине къарамакъны таклиф этмеге ярай. Ондан къайры да, 1992-нчи йылда Россияны Илмулар академиясыны Дагъыстан илму меркези Магъачкъалада орус тилде чыгъаргъан «Литературное и научное наследие Абусуфьяна Акаева» («Абусупиян Акаевни адабият ва илму варислиги») деген макъалаланы ва озге тюрлю материалланы жыйым китабында да кёп ва тюрлю маълуматлар тапма болагъанны эсерип къояйыкъ. Ва сонг да 2012 йылда Магъачкъалада «Абусупиян Акаев: Эпоха жизнь, деятельность»: деген ат булан макъалаланы, гёчюрмелени ва материалланы жыйымы биринчилей «Эрвиюллю дагъыстанлыланы яшаву» («Жизнь замечательных дагестанцев») деген серияда чыкъды.

Абусупиян Акаевни тувгъанлыгъы гъакъында, ону атасы Акай къадини арап тилде язып къойгъан кагъызлар Гъели юртда гъали де сакъланып бар¹. Атасыны терен гъакъыллы ёл гёрсетивлери булан, уьч де агъа-ини – Абулхайыр, Абуюсуп ва Абусупиян – озлени заманына-девюрюне гёре яхшы билим алгъанлар. Эки де агъасын абурну ругъанилик ишлеге башгъа юртлагъа чакъырылып, олар гёчюп гетип, Абулхайыр – Гъелиде, Абуюсуп да Халимбекавулда ишлей туруп, о юртларда къалып да къалгъанлар ва гечингенде онда гёмюлгенлер. Гъелилилени ва халимбекавуллуланы эслилерини эсинде олар даимликге къалгъанлар, оланы уллу абур булан гъали буссагъатда да эсерелер.

Акай къадини лап да гиччи авлети Абусупиян айрокъда илмугъа, динге бек амыракъ болуп оьсген. Атасы ва агъалары йимик ругъанилик ишлерде болмаса да, ол динни къатты кюйде тутмагъа, динни кюрчулеринден ва арапча Къуръанны уйретивден устазны даражасында дарслар юрютмеге, динге багъышлангъан масъалалагъа гёре озю кёп-кёп китаплар язмагъа да бажаргъан. Абусупиян язып чыгъаргъан бары да китапланы яртысындан да кёбюсю динге багъышлангъанлыкъны айтып къойсакъ да, сёзлерибизге мекенли далил болуп токътажакъ. Бу тармакъдагъы ону билим даражасына герти мюкюрлюк этип, халкъ огъар «шайых»² ва «апенди» деген абурлу атланы берип эсгерегени негъакъ тюгюл.

---

1) Оразаев Гъасан. Абусупиянны тувгъан гюню ва йылы гъакъында // Ёлдаш газет, 9 декабрь 1995 й. С. 17-18.

2) Бу термин мунда «тарикъатны шайыхы» деген маънада болмайлы, «дин илмуланы абурлу-ихтибарлы ва машгъур алими» деген маънада къоллана. Мисал учун, Солтан Янгъюртда «Шайых Абусупиян» деп ону аты къоюлгъан орам бар. Бирдагъы мисаллар: Магъачкъаланы да Буйнакскини де арасындагъы Атлыбоюн айланмаланы тебе еринде Абусупиянны аты къоюлгъан межит бар. Сонг да, Буйнакски шагъарны «Дружба» микрорайонунда ерлешген 9 номерли орта школа Абусупиян Акаевни атын юроте. Тёбенкъазанышны лап да узун (Атлан оьзенден тутуп «Ханкёпюрге» ерли) узатылгъан проспекте Абусупиян Акаевни аты къоюлгъан.

Солтан Янгьнортда бир орамгъа А. Акаевни аты къююлгъан

Абусупиян оъзюню ата юрту Уллу Къазанышда (гъалиги Тёбен Къазанышда) охугъан, сонг буса Жюнгютейде, Темирханшурада, Таргъуда, Согъратлыда, Къаргъалыда (Оренбургну ювугъунда) охувларын, билим алывун давамлашдыргъан, тюрлю-тюрлю илмулардан яхшы кюйде пай алгъан. XX асруну аввалгъы йылларында ол Татарстангъа, Тюркиягъа, Мисругъа (Египетге), Къырымгъа этген сапарлары огъар касбу билим алмагъа, ярыкъландырывчулукъ ёлун мекенли кюйде танглап, о ёлда токъташмагъа, касбу билимни артдырмагъа хыйлы болушлукъ этген. Ону булан бирче де хыйлы тиллени билмеге бажаргъан: оъз ана тилин теренден билгенден къайры, татарча, истамбул-тюркче, азербайжанча, арапча, фарсча, орусча, аварча да билген. Амма дюньяны къайсы тилинден де, оъзю къумукъ тилни инг арив, гелишли ва бай гёрген, огъар оър даражалы багъа да берген³.

Абусупиян Акаевни асарларыны ич маънасы – илмуну ва адабиятны тюрлю-тюрлю тармакъларындан баш ала. О саялы ол энциклопедист алимлерден гъисаплана. Мисал учун, къумукъ тилде язылгъан «Иршаду-с-сибьян» – яшлагъа арап гъарпланы ва охувну-язывну уйретивге багъышлангъан китабы. «Илму-гъисап» – математиканы уйретеген къайдалар ва масъалалар; «Къылыкъ китап», «Гъатамтайны хабары», «Юз элли суаллы Маликаны хабары» ва оъзге гиччи хабарлар – яшланы ва гъар муслиманни да асил хасиятлы этип тарбиялавну гъакъында язылгъан бек къужурлу асарлары; «Вилаятыма савгъат» – пайхамарланы тарихинден, географиядан ва арап грамматикадан маълуматлар; «Он эки йыллыкъ рузнама» – юрт хозяйствону тармагындан загъмат тегегенлер учун пайдалы гёрсетивлер; «Юз йыллыкъ тынч рузнама» – бусурман календар ва дюнья илмулардан тюрлю-тюрлю маълуматлар, гъар гюнлюк яшавда пайдалы болагъан насигъатлар; «Гъавият ал-усул» – логика (мантыкъ) илмудан язгъан китабы; «Суллам ал-лисан» арапча, къумукъча, аварча, орусча (дёрт тюрлю тилде) сёзлюк; «Гъазир дарман» – медицинадан маълуматлар; «Фазлакатул фараид» ва «Ажам параиз» – варислеге къалгъан малны тюз кюйде пайлавуну масъалаларына багъышлангъан китабы; «Тажвид», «Гиччи тажвид» ва «Уллу тажвид» – арап тилдеги сыйлы Къуръанны орфоэпиясы;

3) Абусупиян. Тил масъаласы // «Мусават» газет. Темирханшура, 1917 й. №№ 18-20, 22. (Муну орус-кирил язывгъа гёчюрюп басмадан чыгъаргъан эдик: «Тангчолпан» журнал. Магъачкъала, 1992. № 4. С. 77-83; На службе просвещения / Сост.- К. Алиев. Махачкала, 2007. С. 180-190); Орус тилге таржумасы: Оразаев Г. Общeturкский язык в видении Абусуфьяна // «Ёлдаш» газет, 11 апрель 2008. С. 13; «Вопросы тюркологии» деген журналдан. Выпуск 3. Махачкала: ДГПУ, 2008. С. 169-177.

«Сафинатун нажат», «Василатун нажат», «Уллу Мухтасар», «Иман-ислам», «Янгы мавлет», «Назмүл-калам», «Дуа мажмуъ», «Гъайъат ал-исламийя», «Китаб фи илмил-калам», «Ал-бургъан ул-къатиъ фи исбат ис-санийя», «Аминтазаны таржумасы», «Арапча дуаланы таржумасы», – булар ислам динни масъалаларына багъышлангъан китаплары; «Ал-лугъат ас-сиясия» – жамият ва политика терминлени сёзлюгю, «Ал-хидмат ул-машкура фи-л-лугъат ил-машгъура» – тюрк ва къумукъ тиллеге ят тиллерден гелген сёзлени англатагъан китабы, «Тил масъаласы» – къумукъ тилге багъышлангъан бек агъамиятлы макъаласы, «Ал-Ламъа ад-дурийя фи тарих ал-гъурийя» – Дагъыстанда инкъылапны ва ватандаш дагну девюрюню тарихинден эсделиклер, «Мажмуъ ул-ашъар ал-ажамийят» – къумукъ халкъ авуз яратывчулугъундан ва адабиятдан топлангъан асарларыны жыйымы, «Мажмуъ ул-манзумат ал-ажамийят» – къумукъ ва оьзге дагъыстанлы шаирлер супучулукъгъа, бусурман динге багъышлап язгъан назмуларыны-тюркюлерини жыйымы ва олай да оьзге асарлары ва китаплары.

Абусупиян гюнтувуш ва оьзге халкълагъа генг кюйде белгили ва айрокъда сююмлю классика асарланы да къумукъ тилге таржума этген, мисал учун: «Дагъир-Зугъра», «Юсуп алайгъиссалам», «Бозйигит», «Къасыдат ал-Бурда», «Тоту-нама», «Калила ва Димна».

«Лайла-Мажмунну» буса ол Дагъыстанда арап тилде басмадан чыгъаргъан. Айтылгъан орус масалчы-шаир И. Крыловну бир-бир масъалаларын да ол бек уллу усталыкъ булан ана тилине гёчюрген. Инкъылапчыланы «Интернационал» деген белгили халкъара гимнин де Абусупиян биринчилерден болуп къумукъ тилге гёчюрме де гёчюрюп, 1920-нчы йылда басмадан чыгъаргъан.

Ватандаш дагну йылларында Абусупиян, аты айтылгъан инкъылапчылар Жалалутдин Къоркъмасов, Солтансайит Къазбеков, Нугъай ва Зайналабит Батырмурзаевлер, Магъач Дахадаев, Нажмутдин Самурский ва оьзгелери булан, айрокъда социалистлер булан бирче иш гёргенлиги, олагъа ян тутгъанлыгъы да, архивлерде сакъланагъан документлерден таба бизге белгили.

1927-нчи йылда ону редакторлугъуну тюбюнде о замангъы Совет Союзну ичинде биргине-бир арап тилде чыгъарылагъан «Баян ал-гъакъаикъ» («Гертиликни англатыв») деген дин журналны бир номеринде ол: «Биз барыбыз да Совет социалист гъукуматгъа, бизин гъакъылыбызгъа-оюбузгъа ва гъар-бир ишибизге гъаракатыбызгъа эркинлик бергени учун огъар уллу баракалла этмеге герекбиз» – деп яза. Ол дагъыстанлы социалистлер авар тилде чыгъарагъан «Халъулел чагъи» («Ишчи халкъ») деген газетни редактору болуп да, 1922-нчи йылда «Ёлдаш» деген ат булан чыкъма башлагъан къумукъча республика газетни редколлегиясыны члени гъисапда да, жагъ кюйде гъаракатчылыгъын гёрсете.

Шоллукъда, оьзюню билимлилиги, гъаракатчылыгъы ва жагъчылыгъы, янгы ва пайдалы ишлерден бет бурмайгъанлыгъы булан да, Абусупиян Акаев халкъны ва алимлени арасында машгурлукъ, тюгесилмес даражада абур-сый къазанмагъа бажаргъан.

Болса болсун, айрокъда 1927-1929-нчу йыллардан тутуп, уьлкеде уллу питне, сонг нече де бек къайгырма тюшежек хаталы иш башлана: динге къуллукъ этген адамланы охурсуз атеистлер, айрокъда коммунистлер, бирин де къоймайлы сибирип-ялап дегенлей, олардан бирлерин, Совет гъукуматгъа

ян болган буса да къарамай, сермеп-чърмап йыракъ сибирлеге, сюрдюнге йиберелер. Оланы арасына къошуп, 10 йыллыкъ туснакъ деп гьукму да гесип, Дагъыстангъа ва савлай муслиман элlege машгур алим, 57 йыллыкъ чагъындагъы Абусупиянны да, къагърулу сувукълары булан айтылган Темиркъазыкъ крайдагъы Котлас бойлагъа йибергенлер. Муна бу болду янгы совет гьукматны огъар къайтарышгъа этеген «баракалласы».

Совет девюрню башлапгъы йылларында алим янгы гьукматны пайдасына нечакъы чалышса да, тек озю герти шариатчы, ислам динни къуллукъчусу болган ва шо кююнде, къатты кюйде тайышмайлы да къалган.

Тарихчи мисгин профессор Адилгерей Гъажиев гелтиреген маълуматлагъа гере, революцияны ва ватандаш дагну йылларында: «Сен большевиклени неге якълагъансан?» – деген соравгъа Абусупиян: «Биз шо заманда социалистлени ва Совет гъакимлигини программасы булан бирдокъда таныш туюл эдик. Эгердим шо заман социалистлени, Совет гъакимлигини герти программасын биле болган бусам, мен бир заманда да социалистлени якъламас эдим», – деп, къатдырып жавап берген.

1925-1928-нчи йылларда ону редакторлугъуну туюнде арап тилде «Баян ул-гъакъаикъ» деген Дагъыстанны динчилерини-ругъанилерини журналы басылып чыгып турган. Шо йылларда Абусупиян Дагъыстанны гъар ерлеринде «Дини комитетлер» къурув ва оланы ишин юрютов гъаракатда жагъчы ёлбашчылардан бириси болгъаны белгили. О комитетлени членлери халкъны арасында динни ролюн гетермек учун, мадрасалар ва мактаплар къурмакъ учун, совет школарда да динни-шариатны дарсларын юрютсун учун, Аллагъсыз большевик тайпаланы атеистче динге къаршы ябушувун токтатмакъ учун гъаракат эте болганлар, мекенлешген есилери де болмайган «колхоз» деген къурумланы маънасызлыгъын, тюзевлю кюйде арты гелмежеклигин олар алданокъ да сезгенлер ва оланы къурмагъа да къаршы чыкъганлар.

Абусупиян Акаевни динге ва дюнья яшавуна бакъган якъдагъы къаравлары ону язган ва печатдан чыгъарган асарларында да ачыкъ кюйде гёрюнюп тура. Айрокъда, публицистика жанрда язган маълаларында («Имамлыкъны гъакъында», «Бир-эки сёз», «Жагъилlege бир насигъат», «Давдан улан тувмас», «Къатынлар», «Муталимлер аз болмакъ», «Тынгла бир, не айта» ва озгелери де) ва озюню гъар тюрлю китапларына язган баш сёзлеринде олар аян англашынагъан тил булан гёрсетилген. Дюньяны ичинде яшав сюреген халкъланы арасында яйылган нече тюрлю де илмулар бар экенликни бизин анадаш халкъыбызгъа да айтып ва язып билдирмек, гёрсетмек, анадаш миллетибизни китап маданиятгъа, охувгъа-язывгъа татгъындырып ювукълашдырмакъ, муна бу – Уллу ярыкъландырывчуну ва Устазны гъаракатыны гёрмекли янларындан бири болуп токътай. Аслусу, Абусупиян олай тюрлю ва къужурлу илмулар булан таныш этип, халкъыбызны билимли болмагъа, дюньяны ва ахыратны гъакъында гъар-бир яндан да ойлашмагъа-пикрулашмагъа чакъырган.

Озюню жагълы гъаракатында Абусупиян, муслиман уълкелерде генг кюйде белгили болган алимлери – къырымлы Исмайыл Гаспринский, мисрулу Мугъаммад Абдо ва Рашид Риза, татарлар Къаюм Насыри ва Риза Фахретдин, аштархан ногъайлардан Абдрагъман Умеров, дагъыстанлылардан къарабудагъентли Жамалутдин гъажи, дёргелили Назир-апенди, шуланили Исмайыл,

яхсайлылардан Абдулвагъап гъажи Дыдымов, Манай Алибеков ва Адил Шамсутдинов, Нугъай ва Зайналабит Батырмурзаевлер, кѣстекли Шамсутдин гъажи шайых, къазикъумукълу Али Къаяев, чохла Магъамматмирза Мавраев, къаракълы Магъамматкъади Дибиров, табасаранлы Зиявутдин Курихи, акъушалы Алигъажи, тѣбенжюнгютейли Юсуп къади, тѣбенкъазанышлылар Абдулбасир гъажи, Мустапа къади, Гъажи къади, Агъарагъим къади, Катип Гъасан, бугленли Бадави къади ва хыйлы озгелери булан тыгъыс байлавлукъ тутуп чалышгъан.

Анадаш халкъын оър абурлу даражалагъа етишдирмек учун янын салып ял тапмай, оъмюрюн гъаракатда-жагълыкъда оьтгерген сыйлы адамыбыз Абусупиянны аты бир заманда да унутулмас, ону шавлалы юлдузу сѣнмес деп инанаман. Амма ону озьоне буса, даражасына, уллулугъуна лайыкълы болгъан кюйде, тийишли кюйде абурубуну мекенли кюйде даимде гѣрсетмеге герекбиз.

А. Акаевни «Пайхаммарны ёлу булан» деген ат булан дѣртюнчолей чыгъарылгъан китабы алты бѣлюкден къуршалгъан.

Биринчи бѣлюк динге багъышлангъан проза асарлардан: «Гъидаят ил-авам», «Тариху анбия», «Ажам параъиз», «Таржамату Мухтасар», «Гиччи Тажвид». Артда асгерилген асар – сыйлы Къуръан китапны охутуп гиччи яшлагъа уйретмеге багъышлангъан гиччирек китапны тексти. Тажвид – орфоэпия деген маънада. Булай сѣзню къоллап Абусупиян бир-нече китап чыгъаргъан. Мисал учун, гиччи «Тажвидден» къайры, «Уллу Тажвид» ва «Суал-жаваплы Тажвид» деген китапланы къумукъ тилде ва арап тилде чыгъаргъан. Бу китапда олардан бирисини тексти берилген.

Экинчи бѣлюк ону публицистика (жамият-политика яшавгъа) багъышлангъан макъалаларындан авторну инг де агъамиятлыларындан «Къатынлар» деген макъаласы берилген.

Учюнчю бѣлюкде Абусупиянны озьоню шигъруларындан бир-нечеси берилген.

Дѣртюнчю бѣлюкде Абусупиянны гъакъындагъы шиърулардан ва поэма-лардан санаву 50-ден де артыкъ гъар тюрлю авторланы шиъруларыны текстлери ерлешдирилген.

Бешинчи бѣлюкде Абусупиянны асарларыны жыйымы гъисапда «Пайхаммарны ёлу булан» деген дѣрт де китапны онгаргъан Гъасан Оразаевге баракалалыкъ булан багъышлангъан сатырлардан бир-нечеси берилген.

Бѣлюклерден алтынчысы – суратлар бѣлюгю. Мунда Абусупиянны озьоню суратлары ва огъар багъышланып этилген башгъа материаллар ерлешдирилген.

Алтынчы бѣлюкде Абусупиянны гъакъындагъы китаплар ва ону къумукъ тилде онгаргъан текстлерин арап язывдан кирил язывгъа гъар тюрлю авторлар гъазирлеп чыгъаргъан китапларыны (жылтларыны) къыркыгъа ювукъ уьст гѣрюнюшлери берилген.

АБУСУПИЯННЫ ОБЗЮНЮ ШИЪРУЛАРЫНДАН

АТА ТИЛИНДЕН БАЛАГЪА

Ананг сююнгюр, балам,
Ал чы кьолунга кьалам,
Сукьлансын сагъа алам –
Мактапгъа¹ бар, мактапгъа!

Мактапгъа сал юрегинг,
Илму болсун герегинг,
Нюрленсин кёкюрегинг –
Мактапгъа бар, мактапгъа!

Миллетинг² кьарай сагъа,
Кёп затлар ёрай сагъа,
Мактапдан сорай сагъа –
Мактапгъа бар, мактапгъа!

Эт чи миллетни гъайын,
Оьрленсин гьар гюн сайын,
Эшит Ватан гьарайын³
Мактапгъа бар, мактапгъа!

Дагьыстанны адатын
Унутма гьар бир затын,
Тиргиз аталар атын –
Мактапгъа бар, мактапгъа!

Мактап – илму булагъы,
Талайсызлар йырагъы,

1) «Мактап» ва «мактапхана» деген сёзлени автор «яшлагъа динни уйретеген охув ожакъ» деген маънада кьоллай.

2) «Миллет» деген сёзню автор «Ана эли, Ватан» деген маънада кьоллай.

3) «Эшит Ватанны чакъырьвун» деген маънада.

Янсын миллет чырагы –
Мактапгъа бар, мактапгъа!

Тынгла, балам, ананга:
Юрю мактапханагъа,
Ярыкъ бер айлананга –
Мактапгъа бар, мактапгъа!

*«Маариф ёлы» деген Буйнакск шагъарда тюркче
чыгъарылагъан журналдан. 1925 йыл, № 7-8. С. 37.*

[ЗИКРУГЪА ОЛТУРАЙЫКЪ]¹

Гелигиз, дин къардашлар,
Зикругъа олтурайыкъ,
Уллу болгъан Аллагъгъа
Сужда этип йыгъылайыкъ.

Ибадатлар этейик,
Аямай жаныбыздан,
Айрылып къалгъанчагъа
Алты да саныбыздан.

Зикругъа олтурайыкъ,
Дёгерек гьалкъа этип.
Биз Аллагъны сыйласакъ,
Гюнагълар къалар гетип.

Терекден тёгюлеген
Япыракъ йимик бола,
Бары гюнагълар гетип,
Юреклер нюрден тола.

Напсиге табиъ затны
Сакълама болмас гиши.
Напсиге табиъ болса,
Терс болур ону иши.

Аллагъны суймейген къул
Зикру мажлисге бармас.

1) Бу бёлюкдеги ва гелеген бёлюклердеги шулай квадратный скобкалагъа [ ] алынган шиъруланы аты ёкъ, шоллагъа атлар мен къойгъанман. (Гь.О.)

Зикру мажлисге баргъан –
Женнетден магърюм къалмас.

Гиришип зикру этейик,
Напсиге аркъа таямай.
Зикру этейик, къардашлар,
Жаныбызны аямай.

Булай эркинлик болмас,
Бугюнлер бизге къалмас,
Аллагъны эсгергенлер
Женнетден магърюм къалмас.

Эринмейик ялкъмайыкъ,
Зикру этейик оьлгюнче,
Оьлюмлюкню гюнлери
Башыбызгъа гелгинче.

Къартлыгъынг къаршы гелсе,
Иелме суймес санынг,
Санынгдан айрылажакъ
Аявлу азиз жанынг.

Ялагъайлыкъ бермейик
Къаркъаланга²-чархынга,
«Чыкъ!» деп буюргъанчагъа
Азрейил жанынга.

Ялагъайлыкъ яман зат –
Аллагъдан арек эте,
Дюнъянга-ахыратынга
Гъар ишден арек эте.

Иблис айтгъанны этип
Терс ёлуна гетмейик,
Намазсыз-оразасыз
Женнет умут этмейик.

Башлап намаз-ораза,
Экинчи – этер зикру.
Аллагъ нечик яратгъан –
Неге этмейсиз пикру?
Аввалынг къайдан геле,

2) Къаркъала (диалект формада) – къаркъара.

Ахырынг кьайда бара,
Кимсен, кимни кьулусан?
Ахырынг ойлап кьара.

Адамлар нетме билмей
Оьзлени оьлегенин?
Шол кьарангы кьабурда
Азабын гьерегенин.

Аллагьны эсгергенлер –
Шол азапдан кьутулур.
Динни ялагьайлары –
Азабына тутулур.

Ким Аллагьны эгерсе,
Талайлы болур, воллагь.
Бизин гюнагьларыбыздан
Сен гечгин, Кьадир Аллагь!

*(Абусупиянны бу оьрдеги назмусун теьбенкь-
азанышлы гьюрметли молла, 1948 й. тувгьан
Магьаммат Пайзуллаев гьенгюнден айтып, ондан
18.07.2010 й. мен Гьасан Оразаев язып алдым).*

БИР НАЗМУ

Гир халватгьа, «Аллагь!» дегин,
Яратмагьан сени тегин.
Тут бир мюршидни этегин.
Эт зикру, айт: «Аллагь, Аллагь!»

Чайкьалып, чархынг бюгюлсюн,
Гюнагьлар ерге теьгюлсюн,
Иблисни саны сеьгюлсюн.
Эт зикру, айт: «Аллагь, Аллагь!»

Мин шайтанны аркьасына,
Гел зикруну гьалкьасына¹ –
Малайиклер ортасына.
Эт зикру, айт: «Аллагь, Аллагь!»

1) Гьалкьасына – дегерегине.

Малайиклер кършап алсын,
Уъстюнге къанатын салсын,
Гъюрюкбъызлар шавкълу къалсын.
Эт зикру, айт: «Аллагъ, Аллагъ!»

Зикру мажлис – женнет баву,
Халис² муъминлер йыбаву,
Савабыны³ ёкъ санаву.
Эт зикру, айт: «Аллагъ, Аллагъ!»

Зикругъа берме санап сен,
Гъапул⁴ кююнде гирме сен,
Аллагъ бирдир – сен билесен.
Эт зикру, айт: «Аллагъ, Аллагъ!»

Оъртен сал юрек юртуна,
Сен гюй гъашыкълыкъ отуна,
Даим очарда олтурма.
Эт зикру, айт: «Аллагъ, Аллагъ!»

Оъз-оъзюнге тузакъ кърма,
Къаркъарангны бош къалдырма,
Ёлну къавгъадан толтурма.
Эт зикру, айт: «Аллагъ, Аллагъ!»

Таман дюнья гезегенинг,
Хурт-хомурсгъаны эзгенинг,
Хоншуланы бездиргенинг.
Эт зикру, айт: «Аллагъ, Аллагъ!»

Ойлаш, мисгин, гъакъыл сайда, –
Сени атанг-ананг къайда?
Сонг гъёкюнмакъдан⁵ не пайда –
Эт зикру, айт: «Аллагъ, Аллагъ!»

Мунда ишлеген – анда⁶ алып,
Ишлемеген – магърюм къалыр,
Тилей туруп къайда барыр?
Эт зикру, айт: «Аллагъ, Аллагъ!»

---

2) Халис – герти; таза.

3) Саваб – зувап.

4) Гъапул (арапча «гъафил» деген сёзден) – къапул, хантав.

5) Гъёкюнмакъ (диалект формада) – гъёкюнмек.

6) Анда – онда.

Къачып чыкъма эшиги ёкъ,
Ярыкъ гелме тешиги ёкъ,
Кёмек этме гьеч гиши ёкъ.
Эт зикру, айт: «Аллагъ, Аллагъ!»

Бек къарангы гёзюнг бакъма,
Чыракъ онгар анда якъма,
Тынчму топуракъда ятма?!
Эт зикру, айт: «Аллагъ, Аллагъ!»

Тёшек-ясдукъ¹ анда салма,
Ювургъан ёкъ къагъып алма,
Уллу намус анда барма.
Эт зикру, айт: «Аллагъ, Аллагъ!»

Уллу намус алдыбызда,
Бек хантавбуз барыбыз да,
Ажжал гъазир яныбызда.
Эт зикру, айт: «Аллагъ, Аллагъ!»

Ажжал гелсе, къоюп гетмей, –
Кимлер къалды мундан оьтмей?
Къаст эт, оьмюрюнг пуч этмей –
Эт зикру, айт: «Аллагъ, Аллагъ!»

Сонг гьёкюнмакъ пайда бермей,
Бир гетген сонг къайтып гелмей,
Айтмажакъсан – «къалдым билмей».
Эт зикру, айт: «Аллагъ, Аллагъ!»

Пайхаммарлар мундан гёчдю,
Оьлюм шарабындан ичди,
Падишагълар, беклер гёчдю.
Эт зикру, айт: «Аллагъ, Аллагъ!»

*(Яхсай юртну имамы, халимбакавуллу Ислам
Агъабековну къольязмаларындан 2008 й. Гъасан Ора-
заев тапгъан).*

(РФ ИИАЭ ДФИЦ, ф. 16, оп. 3, № 2907).

1) Ясдукъ – ястыкъ, бойлукъ.

АТА-АНА

«Ана» десе, ай иржая кёклерде,
О кюлесе, бютюн дюнья иржая,
Гёбелекдей балаларын кьоралап,
Юрегини төр янына кьондура.

Ай батса да, ана юрек ярыкьлы,
Ярыгына бютюн алам чайына,
Сав дюньяны ниьматларын пайласа,
Насиплини ана тийир пайына.

Аталар – яшларына
Дюньяланы девлети,
Аналар – яшларына
Дюньеликде² женнети.

Ата-анасы сав яшланы
Уьлюш пайы асламдыр,
Ата-ана яшлар учун
Дюньеликде арсландыр...

*Тёбенкъазанышлы Шапиева Татув Асадулаевна
(1925-2012 йй.) гёнгюнден айтып, 2011 йылда Гъасан
Оразаев язып алгъан. Тек ол кьатын шигьруну дава-
мын билмей болгъан.*

[ГЁРЮРСЕН БИР ГЮН ЖАЗАСЫН]

*(Бу тюркню³ къазанышлы
Абусупиян этген)*

Аллагьындан да кьоркъмагъан,
Адамлардан илыкьмагъан,
Тюз хабаргъа да бакьмагъан –
Гёрюрсен бир гюн жазасын.

Намаз кьылма иелмеген,
Инсап ёлуна гелмеген,
Иман-исламны билмеген –
Гёрюрсен бир гюн жазасын.

2) Дюньеликде (диалект формасында) – дюньялыкьда.

3) Тюрк, тюркю – бусурман динге багъышлангъан назму.

Намаз кылып ялбармагъан,
Закатын тюз чыгъармагъан,
Маккагъа гъажгъа бармагъан –
Гёрюрсен бир гюн жазасын.

Ата-анасын кыйнагъан,
Авул-хоншусун чайнагъан,
Гъарам кагъызны ойнагъан –
Гёрюрсен бир гюн жазасын.

Гишини малын алагъан,
Урлап кыйынгъа салагъан,
Тонавда, гъарамда болагъан –
Гёрюрсен бир гюн жазасын.

Аслам¹ алып, акъча берген,
Гъарам затны гъалал гёрген,
Зина булан оьмюр сюрген –
Гёрюрсен бир гюн жазасын.

Гъарамгъа ичин толтургъан,
Эсирип итдей кьутургъан.
Муьминлерден айры тургъан –
Гёрюрсен бир гюн жазасын.

Аллагъ ёкъ деп эркин тургъан,
Дин ёлундан бетин бургъан,
Ичги ичип мажлис кьургъан –
Гёрюрсен бир гюн жазасын.

«Тарикъатман» деп турагъан,
Дюньягъа тузакъ кьурагъан,
Малдан уьюн толтурагъан –
Гёрюрсен бир гюн жазасын.

Илму билген, амалы ёкъ,
Китап айтагъан гъалы ёкъ,
Балжибин, амма балы ёкъ –
Гёрюрсен бир гюн жазасын.

Дин кьардашын сорамагъан,
Кыйынына кьарамагъан,

1) Аслам – уьстев, процентлер, риба.

Гъеч яхшылыкъ ёрамагъан –
Гёрюрсен бир гюн жазасын.

Абусупиян, сен нетерсен?
Халкъгъа чы ваъза этерсен,
Оъзюнг олардан бетерсен –
Гёрюрсен бир гюн жазасын.

Мугъаммадсыз гъапул турсанг,
Алимлени сёзюн бурсанг,
Биле туруп этмей къойсанг –
Гёрюрсен бир гюн жазасын!

*(Яхсай юртну имамы, халимбакавуллу Ислам
Агъабеконву къольязмаларындан 2008 йылда Гъасан
Оразаев тапгъан ва язып алгъан).*

ДИНГЕ БАГЪЫШЛАНГЪАН ПРОЗА АСАРЛАРДАН

ИМАННЫ ВА ИСЛАМНЫ ГЪАКЪЫНДА ИНГ БИРИНЧИЛЕЙ ПЕЧАТДАН ЧЫГЪАРЫЛГЪАН АБУСУПИЯННЫ КИТАБЫНЫ ГЪАКЪЫНДА

Белгили кѳумукъ алим ва язѳывчу Абусупиян Акаев 1925-нчи йылда озъ кѳолу булан язгъан таржумагъалында (автобиографиясында) 36 китабыны атларынын сиягъ этип гелтирген. Олар Абусупиян язгъан китапланы атлары. Инг аввалда эсгерген китабыны арапча аты: «Гьидаят ил-авам», ону маънасын кѳумукъ тилде айтсакъ, «Билимсиздеге (авамлагъа) савгъат» демек бола. Бу китапчаны гъакъында кысгъача маълумат бере туруп, автор: «Гьидаят ил-авам» – иман ва исламгъа багъышланып кѳумукъ тилде инг биринчилей басмаканада чыкъгъан гиччирек бир китапча; ол китапчы Магъамматгъусейини арачылыгъы булан инг башилап Истанбулда (Стамбулда) басмаланып дюньягъа чыгъарылды», – деп эсгере.

Магъамматгъусейин деген адам – иранлы (перс яда азербайжан миллетли) болгъан, фамилиясы Асадов. Белгили кюйде, XIX-нчу асруну ахырында ва бизин асруну башында бир хыйлы иранлылар Дагъыстангъа гѳчюп гелип мунда къалып да къалгъанлар, олар айрокъда Шурада (Темирханишура, гъалиги Буйнакск), Анжиде (гъалиги Магъачкъала) ва Дербентде болгъанлар. Эсгерилген китапчаны биринчи сагъифасында да айтылагъан кюйде, «бу [китапны] – Дагъыстандагъы Темирханишура деген шагъарда яшап турагъан Магъаммадгъусейин ибн Асадуллагъ печатдан чыгъарды».

Тюзю, Абусупиян о адамны атын «китапчы» деп эсгерегени негъакъдан тюгюл. М.-Гъ. Асадов озъ гъаракатчылыгъы булан дагъы да китаплар чыгъаргъан. Мисал учун, ол 1911 йылда – Абусупиянны редакторлугъуну тюбюнде авар тилде язылгъан «Тафсир сувар мин ал-Къуръан» яъни «Къуръанны сураларыны маъналары» деген китапны, 1909 йылда – Гиччи Мычыгъышылы Къабардини уланы Магъамматны «Манзумат» (яъни «Назмудар») деген китабын (кѳумукъ, мычыгъыш ва арап тиллерде), 1909 йылда – Абусупиянны «Хамсат алсина» деген беш тюрлю тиллени сѳзлюгюн, 1908 йылда – «Таржамат ал-иман вал-ислам би-лисан чачан» деген китапны (мычыгъыш тилде), о заман Анжиде ишлетилинип тургъан А.М. Михайловну басмаханасында чыгъаргъан. Дагъыстанлы арабист-алим Магъамматсайит Саидов (1902-1985 й.) бизге айтып билдирген маълуматгъа гѳре, М.-Гъ. Асадовну Шурада озъюню бир гиччирек басмаханасы да болгъан экен, тек сонгъа таба ону чохлу Магъамматмирза Мавраевге сатып кѳойгъан. Дагъы да ол айтагъан кюйде, Абусупиянны

бу гиччирек кѳумукъча китабын М.-Гь. Асадов Къагырада (Египетни тахшагъары Каирде) 1902-нчи йылда таибасмадан чыгъарып гелтирген. Эсгерип къояйыкъ, Египет (Мисру) деген уьлке о девюрде Османлыны (эсги Тюркияны) къолунда болгъан.

Китапчаны бетлеринде о не ерде ва къачан чыгъарылгъаны гѳрсетилмеген. Амма, Абусупиянны оъзю язгъан автобиографиясында айтылагъан сѳзлеге къарагъанда, китапча Истанбулда (Тюркияда) басмалангъан.

Къарагъанда, бу асар – Абусупиянны асарларыны арасындан инг башлап печатдан чыгъарылгъаны болма имканлы. Автобиографиясында бу китапчаны аты къысгъарылып эсгерилген, толу аты буса о китапчаны биринчи сагъифасында арапча булай язылгъан: **«Гъаза китаб фи илм ил-калам мухтасар мин ал-кутуби ли-ажли Гъидаят ил-авам. Аллафагъу-л-гъакъир Абусуфъян ибн ал-къади Акай ад-Дагъистани ал-Гъазаниши»**.

Бизин тилибизге маънасын гѳчюрюп айтгъанда: «Бу китап – авам (билимсиз) халкъгъа савгъат гъисапда къысгъартылып (енгиллешидирип), динни токъташдырылгъан кюрчюлерин язып гѳрсетген китапдыр. Муну язгъан – Аллагъны кѳмеклерине мугътажлы Абусупиян, Дагъыстанлы, къазанышлы къади Акайны уланы».

О китапчаны тексти 13-14 япыракъгъа сыйышгъан, саргъылт тюсю кагъызгъа печать этилип чыкъгъан. Гѳлеми 20 x 14 сантиметр.

Маъна янындан алгъанда, бу асарда иманны ва исламны аслу кюрчюлери, бусурман динде кѳп эсгерилеген-къолланагъан бир-бир терминлени (хас сѳзлени) маъналары гъакъында жагъыл-авам дин къардашлар тынч англайгъан кюйде, бусурманлар билмеге тарыкълы инг аслу затланы гъакъында къысгъача маълуматлар айтыла. Бу китапчасы басмалангъан сонг, Абусупиян, озокъда, бу масъалалагъа гѳре генглешидирип-толумлашдырып язылгъан асарларын да басмадан чыгъарып, халкъгъа малим этген.

Къазанышлы Абусупиян бусурманлыкъны яш чагъындан башлап, оьмюрюню боюнда да ондан тайышмайлы, арт тынышына ерли ону таза кюйде юрютген муъмин-абит адам болгъаны белгили. Амма динни гъалал кюйде юрютмеклик огъар не шаирлик ёлунда, не ярыкъландырывчулукъ чалышывунда, не жамият ишлерде юрютеген жагъчы гъаракатына бирдокъда пуришав этмеген, некъадар дагъы да кѳп илгъам-гюч берген.

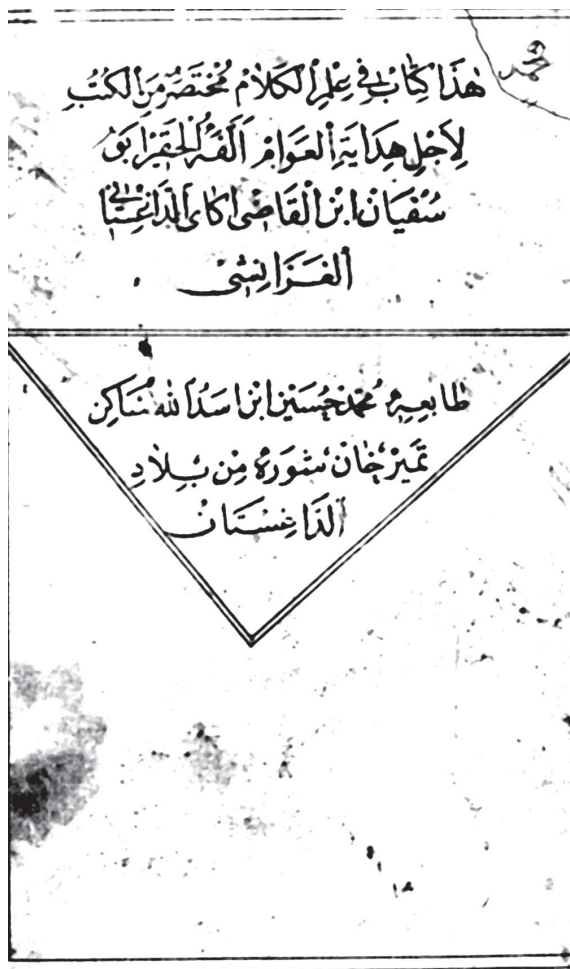
Оъзюню жагъыл заманларында ол кѳумукъ тилде язгъан китапланы бири-си – ислам динни аслу кюрчюлерин простой халкъгъа англатып язгъан гиччирек асары болгъан.

Тек 30-нчу йыллардан берли Совет уьлкебизде динге бакъгъан якъда тувулунгъан къыйыкъсытывланы натижасында, Абусупиянны ва олай да оъзге авторланы хыйлы-хыйлы пайдалы асарлары ёкъ этилди, сакъланып къалгъанлары да унутула бара эди. Шюкюр Аллагъгъа, гъалиги заманда булай затланы агъамиятлылыгъы белгили болду, яшавубузда янгыртылыв юрюле.

Уьстде эсгерилген кюйде, муну тексти биринчилей Истанбулда арап языв (ажамча) булан кѳумукъ тилде язылып чыкъгъан, энни буса ону – кѳумукълар гъалиги заманда къоллайгъан гъарплагъа гѳчюрюп, англамагъа тынчлашдырып, ахырында баянлыкълар да язып-онгарып гелтиребиз.

Гь. Оразаев

Бисмиллагъи Ррагъмани Ррагъм. Алгъамду лиллагъи Раббил аламин. Ва саллалагъу Таала ва саллам ва расулигъи Мугъаммадин ва ала алигъи ва асгъабигъи ажмагъин. Амма багъду!

КИТАБ ФИ ИЛМ ИЛ-КАЛАМ МУХТАСАР МИН АЛ-КУТУБИ ЛИ-АЖЛИ ГЪИДАЙАТ ИЛ-АВАМ

Ай дин къардаш! «Мукъаллид» деп алимлер Аллагъу Тааланы да, пайхамарны да гъакъында билмеге борч болгъан шу китапда сагъа да охулажакъ затланы билеген, амма алар² неге алай бола десе далилин билмейген гишиге ат кьойгъанлар. «Мукъаллид бусурман болурму, болмасмы?» – деп алимлени

1) Амма багъду – арапча сёз тагъым: «Ондан сонг» демек.

2) Бу асарда местоимениелени падежлеге гёре тюрленив къайдалары эсги адабият формада берилген: алар, алай, аланы, алагъа, аны, андан, анда, агъар ва башгъалары / гъалиги адабиятта кьолланагъан формалары: олар, олай, оланы, олагъа, ону, ондан, онда, огъар ва башгъалары.

арасында ихтилаф³ бардыр. Бирлери – «бусурман болмас» дей. Амма кёбюсю – «бусурман болур, амма далилин билмемек учун гюнагылы болур» – дей.

Ай дин кьардаш, мукьаллидни иши шулай болгъанда, бизин мукьаллидге де етишмейген жагьиллени иши нечик болур? Алагъа бусурман деп айтыларму яда капир деп гьукму этилирму – шо ери бек кьыйын болмакъ учун, шу китапны жыйып оьзюбюзню тилибиз булан яздым, гьар ким пайда алсын деп. Дин кьардашларым бу китапны охуп хадирын билсе, далиллерин де токъташдырып, баян кюйде бир оьзге китап да язарбыз, иншаьаллагъу Таала.

Ай дин кьардаш! Иман деген – алты затгъа инанмакъдыр.

АВВАЛГЪЫНЧЫСЫ – АЛЛАГЪУ ТААЛАГЪА ИНАНМАКЪДЫР.

Ай дин кьардаш! Бу дюнья аввал – ёкъ болуп, сонг бар болгъандыр, энниден сонг пана да болажакъдыр, аны ёкъдан бар этген Аллагъу Таала бардыр. Оьзюню болмакълыгы, табулмакълыгы борчдур, Оьзю бирдир, Оьзюню аввалы-ахыры ёкъдур, даим бар болуп гелгендир, даим бар болуп да кьалажакъдыр, Оьзю савдур, оьлмейдир, амма ашамакъдан-ичмекден йыракъдыр, эркеклик-тишилик булан сыпатланмайдыр. Аллагъу Тааланы чархы-саны да ёкъдур. Амма Оьзю гьар тавушну эшитедир, гьар затны гьоредир, гьар затны биледир, гьар затгъа гючю етишедир, гьеч затгъа ошамайдыр, гьеч затгъа гьажатлы тьогюлдюр, гьар зат Оьзюгер⁴ гьажатлыдыр, гьеч затда Оьзюгер ортакъчы да ёкъдур, кёмекчи де ёкъдур; бир-бир затланы болгъанын сююп, этип, бир-бир затланы болмагъанын сююп, этмей кьоягъандыр.

Аллагъу Таала сёйлейдир, бусурманлагъа Кьыяматгюн гьорюнедир. Амма гьорюнемклиги шулай эди деп сыпат этмеге болмайдыр. Оьзю турагъан ер де ёкъдур, якъ да ёкъдур. Амма Оьзю гьар ерде, гьар якъда бардыр. Оьзюгер уьстюп деп алай якълар да ёкъдур. Замана оьзюню яш-кьарт этип алышдырмайдыр. Замана Оьзюгер яз-кьыш болуп да алышындайдыр. Гьеч зат Оьзюгер борч болмайдыр.

Аллагъу Таала капирликден гечмейдир, андан оьзге гюнагъын сюйген гишиден гечедир. Гьар бир ишинде бир гьикмат бардыр, гьабас иш ишлемейдир, Оьзюню кьуллаарына гьеч етишмейген затны да буюрмайдыр. Сюйген гишини адашдырадыр, сюйген гишини тьюз этедир. Гьеч гишиге зулму этмейдир. Бары да халкъ Оьзюню мюлкюдюр. Оьзюню мюлкюнде Оьзю сюйген затны этмек булан зулму этди деп айтылмайдыр. Эрши сыпатлардан бек йыракъдыр, анив сыпатлар булан сыпатлангъандыр. Аллагъгъа шу да тийишли эди деп айтмагъа гьеч сыпат ёкъдур. Аллагъны сыпатлары аввал болмай сонг болгъан сыпатлар тьогюлдюр, аввалдан да болуп гелгендир. Гьеч затдан Оьзю де тувмагъандыр.

Аллагъу Таала дюньядагъы затланы бирлерин гери кьалмакъ учун, бирлерин пана болмакъ учун яратгъандыр. Арш⁵ да, аны тьобюндеги кюрс⁶ де, дюньяда болагъан да затланы Оьзюгер язгъан такъта да, агьар язагъан кьалам да,

3) **Ихтилаф** – пикруда-ойда бир-бирине гелишмейгенлик, башгъалыкъ.

4) **Оьзюгер** (диалект формада кьоллангъан) – оьзюне.

5) **Арш** – кёклени инг де бийикдегиси.

6) **Кюрс** – кёкдеги тах.

Исрапил малайикни сюрю де, женнет де, жагъаннем де, аланы ичиндеги затлар да, халкъны жанлары да – гери къалагъанлардыр.

ЭКИНЧИСИ – МАЛАЙИКЛЕГЕ ИНАНМАКЪДЫР.

Ай дин къардаш! Малайиклер – Аллагъны къуларыдыр. Аллагъу Таалагъа къуллукъ да этедир. Гъеч Агъар асси де болмайдыр. Аларда эркеклик-тишилик ёкъдур. Оьзлер аввал ёкъ болуп, сонг Аллагъу Таала яратмакъ булан бар болгъандыр. Оьзлер ашамайдыр, ичмейдир. Амма оьзлер сюр чалгъанда оьледир, сонг Къыяматгюн тириледир. Малайиклени инг сыйлылары дёртдюр: Жабрайил, Михайил, Исрапил, Израйил. Малайиклени сыйлыларындан инсанланы сыйлылары – Аллагъ ягъында артыкъдыр, сыйсызларындан – сыйсызлары да артыкъдыр.

УЪЧЮНЧЮСЮ – КИТАПЛАГЪА ИНАНМАКЪДЫР.

Ай дин къардаш! Аллагъу Таала оьзюню пайхаммарларына юз дёрт китап тюшюргендир. Аланы бары да Аллагъу Тааланы сёзлеридир. Аввал ёкъ болуп, сонг яратылгъан тюгюлдюр. Тавратны – Мусагъа тюшюргендир, Забурну – Давутгъа тюшюргендир, Инжилни – Исагъа тюшюргендир, Къуръанны – Мугъаммад алайгъи ссалату вассаламгъа тюшюргендир.

Дёртгюнчюсю – пайхаммарлагъа инанмакъдыр.

Ай дин къардаш! Бары да пайхаммарлар адамлагъа гъакъ ёлну гёрсетмек учун йиберилгендир. Аланы сёзлери бары да гертидир. Оьзлер аманатын бек сакълайгъанлардыр. Аллагъу Таала адамлагъа етишдиригиз деп айтгъан сёзлени, гъукмуланы бек етишдирегенлердир. Оьзлер итти гишилердир, англайгъан гишилердир. Гюнагъдан сакълангъандыр. Оьзлер адамланы яхшыларыдыр.

Аллагъ яратгъан халкъны инг яхшысы – бизин пайхаммар Мугъаммад алайгъи ссалату вассаламдыр, сонг – Мусадыр, сонг – Исадыр, сонг – Нугъдур, сонг – Ибрагъимдир, сонг – оьзге пайхаммарлардыр. Сонг адамланы яхшылары – бизин пайхаммарны ёлдашлары – Абубакар, сонг Умар, сонг Осман, сонг Алидир.

Пайхаммарланы йигирма сегизин билмек борчдур: Адам, Идрис, Нугъ, Гъуд, Салигъ, Ибрагъим, Исгъакъ, Исмайыл, Якъуб, Юсуп, Шугъайб, Лут, Ягъия, Закарийя, Гъарун, Муса, Давуд, Сулайман, Ильяс, Айюб, Альясаъ, Иса, Зулкипли, Юнус, Мугъаммад алайгъиму ссалам. Амма Узайр, Лукъман, Зулкъарнайнны – уьчюсюнде ихтилаф бар. Биревлер айталар – пайхаммарлар деп, биревлер айталар – валилер деп.

Пайхаммарланы аввалгъынчысы¹ – Адам, ахыргъысы – Мугъаммаддыр. Экисини де арасында кёп пайхаммарлар гелгендир, гъисабын Аллагъу Таала билер. Амма юз йигирма дёрт минг деп айтыладыр.

---

1) Башлапгъысы, инг биринчиси.

Мугъаммад пайхаммарны аталары шу тартиб² буландыр: Абдуллагъ, Абдулмутталиб, Гъашим, Абдуманап, Къусайи, Килаб, Муррат, Каъб, Луъай, Гъалиб, Фигърумалик, Назра, Кинанат, Хузаймат, Мудрикат, Ильяс, Музар, Низар, Маъадд, Аднан. Шулардан оърдеги аталары маълум тюгюлдюр.

Анасы – Аминатдыр: атасы – Вагъабдыр; эмчек анасы – Гъалиматдыр.

Оъзю Маккада тувгъандыр, Мадинада гёмюлгендир. Оъзюню бети кызыл къатыш акъ болгъандыр. Оъзю къурайыш тухумлудур. Оъзюню авладлары³ еттидир, учыюсю уланлардыр – Къасым, Абдуллагъ, Ибрагъим; дёртюсю кызылардыр – Зайнаб, Рукъийят, Патимат, Уммукюлсюм. Оъзю дюньядан гетгенден сонг тогъуз къатыны къалгъандыр: Аишат, Гъапсат, Савдат, Сапийят, Маймунат, Уммугъаибат, Уммусаламат, Зайнаб, Жувайрат. Инг алдын Хадижат деген тул къатынны алгъандыр.

Оъзюню сав заманында, уяв заманында кёкге чыгып, Аллагъу Тааланы шулай эди деп сыпат этип болмайгъан кюйде гёрмеклик де гъакъдыр. Андан оъзге гишиге дюньяда ол иш болмагъандыр. Бизин Мугъаммад пайхаммарны дини дюньягъа гелмек булан оъзге динлер бузулгъандыр, амма Мугъаммад пайхаммарны дини бузулмайдыр. Къыяматгюн Аллагъу Таала Магъшарда да Мугъаммад пайхаммарны шариаты булан диван этежекдир.

БЕШИНЧИСИ – КЪЫЯМАТГЮНГЕ ИНАНМАКЪДЫР.

Ай дин къардаш!

Аллагъу Таала бары да халкъын оьлгенден сонг тиргизедир⁴. Аланы Арасат деген авлакъда токътатып гысап-суал этедир. Сонг бирлерин Оъзю яхшылыкъ этип женнетге йибередир, бирлерин адил этип жагъаннемге йибередир.

Къабурну азабы да гъакъдыр. Къабурда Мункар-Накирни суал этмеклиги да гъакъдыр. «Сени яратып, сакълап тургъан гиши кимдир?», «Пайхаммарынг кимдир?», «Дининг недир?», «Къыбланг недир?» – деп сорайдыр. «Жавап бер!» – деп. Билген гиши къутулуп ниъматланадыр, билмеген гиши азапланадыр.

Сират кёпюр де – гъакъдыр. Ол да жагъаннемни устьонден тартылгъан, къылдан инчге⁵, къылычдан итти бир кёпюрдюр. Бары да халкъ ондан оьтедир. Жагъаннем агълюлер тайгъалап, жагъаннемге тюшелер.

Мизан терезелер де гъакъдыр. Халкъны амаларын тартадыр. Яхшылыкъ яны авур гелеген гиши талайлы боладыр.

Бизин пайхаммаргъа Аллагъ берген гъавуз да гъакъдыр. Аны суву сютден акъдыр, балдан татлидир.

Пайхаммар Къыяматгюн халкъгъа шапаат этмек де гъакъдыр.

Сегиз женнет, етти жагъаннем де гъакъдыр. Бусагъат да экиси де яратылып бардыр.

---

2) Тартиб – гезик, жерге.

3) Авлетлери, яшлары.

4) Тирилтедир.

5) Инчге – инче, бек назик.

Къыяматгюн гъар кимге амаллары язылгъан дафтарлар¹ берилмек де гъакъдыр. Онг янындан берилген – талайлы боладыр, сол янындан берилген – талайсыз боладыр.

АЛТЫНЧЫСЫ – АЛЛАГЪНЫ КЪАДАРЫНА ИНАНМАКЪДЫР.

Ай дин къардаш! Бу дюньяда болагъан гъар бир зат – Аллагъны къазасы-къадары булан боладыр. Яхшы болду, яман болду, амма яхшылыкъгъа Аллагъ рази боладыр, яманлыкъгъа – болмайдыр. Къуллагъа² да озлени ишлерине этмекде-къоймакъда ихтияр бардыр. Къадар этмек – Аллагъдандыр, иш – къулдандыр. Аллагъдан къадар да, къулдан иш де бирче боладыр. Къуллагъа ихтияр болмакъ учун, яхшылыкъ иши – саваб³, яманлыкъ иши – гюнагъ боладыр. Къуллагъа гъеч ихтияр ёкъ буса, пайхаммарланы йибермек де, китапланы тюшюрмек де тарыкъсыз болур эди.

Ай дин къардаш! **Ислам** деген – беш затдыр: «Обзюгер къуллукъ этмеге тийишли болгъан гъеч зат ёкъдур, бир Аллагъдан башгъа, Мугъаммад пайхаммар да – гъакъ пайхаммардыр» деп инанмакъ, намаз къылмакъ, закат бермек, ораза тутмакъ, ёл табатын гючю етишген гиши гъажгъа бармакъ.

Ай дин къардаш! **Сюннет** деген – пайхаммаргъа табиъ болмакъдыр.

Игъсан деген – Аллагъу Тааланы гёре турагъан йимик Аллагъгъа къуллукъ этмекдир.

Ай дин къардаш! Иманны камиллиги дёрт зат буландыр: тил булан мюкюр болмакъ, юреги булан герти этмек, санлары булан беш намаз йимик амаллар этмек, пайхаммаргъа табиъ болмакъ. Бир гиши тили булан мюкюр де болуп, юреги булан герти де этген сонг, «Мен гъакъ муъминмен» деп айтмагъа герек. «Иншаъаллагъ, муъминмен» деп айтмагъа тийишли тюгюлдюр.

Бир гиши тили булан мюкюр болмаса, ол гишиге шариатда «**капир**» деп айтар. Бир гиши тили булан мюкюрлюк гёрсетип, юреги булан герти этмесе, – агъар⁴ «**мунапикъ**» деп айтар. Бир гиши амал этмекни къойса, ол гишиге «**пасыкъ**» деп айтар. Бир гиши пайхаммаргъа табиъ болмаса, агъар «**мубтадиъ**» деп айтар. Капир де, мунапикъ де жагъаннемде даим къалырлар. Пасыкъгъа да, мубтадиъге де тавба этмек борчдур.

Ай дин къардаш! Гиши азапгъа тутулуп, озъюнден умут уызген заманда, иман салмакъны Аллагъу Таала къабул этмейдир. Капирлени яшлары женнетде болурму, жагъаннемде болурму – билинмейдир, алимлени арасында ихтилаф бардыр.

Гъарам да рызкъыдыр. Биревню рызкъысын бирев алып ашап болмайдыр. Гиши оьлтюрген гиши⁵ де – озъюню аввал⁶ Аллагъ къадар этип къойгъан

---

1) Дафтарлар – тептерлер.

2) Демек, Аллагъны къулларына – адамлагъа.

3) Саваб – зувап.

4) Агъар – огъар.

5) Демек, озъюню бир башгъа адам оьлтюрген гиши.

6) Биринчилей, лап башлап.

ажалы⁷ булан оьледир, ажалындан алдын оьлмейдир. Ол гюнагъ этмек гишини имандан чыгъармайдыр, жагъаннемде даим де къалдырмайдыр.

Аллагъны бир, пайхаммарны гъакъ этген къыбла агълю – бары да бусурманлардыр. Алагъа капирлик булан гъукму этилинмейдир. Мукъаллидни иманы дурусдур, амма далилин кьоймакъ учун гюнагълы болур.

Шайыхланы, Аллагъны валилерини караматлары гъакъдыр. Валилер-шайыхлар пайхаммарланы даражасына гъеч етишмейдир. Аллагъу Таала буюргъан намаз къылмакъ, ораза тутмакъ йимик къуллукълар оьзлерден тайып къалагъан ерге де етишмейдир.

Пайхаммарлыкъ да адам къайгъы этип алып болагъан зат тюгюлдюр, Аллагъ бермек булан боладыр. Пайхаммарны заманында болгъан он уьч гишиге женнет бардыр: Абубакар, Умар, Осман, Али, Далгъат, Зубайыр, Абдуррагъман, Саьду бну Абивакъкъас, Саьду бну Зайд, Абу-Убайдат, Патимат, Гъасан, Гъусейн. Булардан оьзге гишиге женнет бар деп шагъатлыкъ этмеге ярамайдыр, ол гъаиб⁸ затдыр.

Яхшы гишини болду, яман гишини болду, имам этип намаз къылмагъа ярайдыр. Алагъа жаназа намаз къылмагъа да ярайдыр. Мачийге масгъю этмеге де ярайдыр. Сапарда да, уьйде де –эсиртмейген юзюмню, хурманы суву гъалалдыр. Бизин садагъабыздан, дуабыздан оьлюлерибиз ниьматланадыр.

Бир ерден бир ер, бир гишиден бир гиши, бир замандан бир заман сыйлы болмакъ – гъакъдыр. Капирлеге де Аллагъу Таала амалларын язагъан малайиклер бергендир. Биревден биревге гёз тиймек боладыр, сигъру да бардыр. Бусурманлагъа бир имандан, гъакимден чара ёкъдур. Асгерлерин ярашдырмагъа, бусурманланы диванлыкъ ишлерине къарамагъа, ёл гесегенлени токътатмагъа, дагъы да оьзге ишлер учун да; ол гъаким де – къурайшден⁹ болмагъа герекидир. Амма оьзю гюнагъдан сакълангъан гиши болмакъ борч тюгюлдюр, оьзюню заманындагъы гишилерден яхшы болмакъ да борч тюгюлдюр. Амма бусурман болмакъ, къул болмай болмакъ, гъакъылбалыгъ¹⁰ болмакъ, оьзю тутгъан ишин бажаргъан чакъы къудратлы болмакъ – борчдур. Гюнагъ этмек булан, зулму этмек булан да имамлыкъдан чыгъып да къалмайдыр.

Ай дин къардаш! Бусурман агълюлени арасында юрюйген бир-нече сораулар бардыр. Аланы да сагъа баян этейик:

Суал: Бусурманмусан?

Жавап: Алгъамдуллилагъ.

Суал: Сени бусурманлыгъынга мени шеклигим бар.

Жавап: Мени де шагъатым бар.

Суал: Шагъатынг недир?

Жавап: Ашгъаду ан лаилагъа иллаллагъ ва ашгъаду анна Мугъаммадан Расулулагъ¹¹.

7) Ажжалы.

8) Гъаиб – къайип, белгисиз, яшыртгъын.

9) Мугъаммат пайхаммарны тухуму къурайыш.

10) Гъакъылбалыкъ. Оьзю ойлашып бажарагъан, оьз пикрусу булан натижа чыгъарып болагъан.

11) Арап тилде айтылагъан бу формуланы маънасы: «Мен шагъат боламан – бир Аллагъдан оьзге дагъы Аллагъ ёкъдур деп ва дагъы да мен шагъат боламан – Мугъаммад да ону элчи пайхаммарыдыр деп».

Суал: Къачандан берли бусурмансан?

Жавап: Къалубаладан берли¹.

Суал: Къалубала деген не замандыр?

Жавап: Аллагу Таала къулларыны жанларын яратып, алагъа «Мен сизин Аллагъыгъыз тюгюлменму?» – деп сорап, алар да – «Дюрсен!» деп айтгъан замандыр.

Суал: Атанг кимдир?

Жавап: Адам пайхаммар.

Суал: Ананг кимдир?

Жавап: Адам пайхаммарны къатыны Гъавваъ.

Суал: Сени яратып сакълап турагъан гиши кимдир?

Жавап: Аллагу Таала.

Суал: Пайхаммарынг кимдир?

Жавап: Мугъаммад алайгъиссалам.

Суал: Дининг недир?

Жавап: Ислам.

Суал: Къыбланг недир?

Жавап: Каъба.

Суал: Мазгъаблар нечедир?

Жавап: Дёрт. Имам Абу-Гъанипаны мазгъабы – бир, имам Маликни мазгъабы – эки, имам Шафиъини мазгъабы – уьч, имам Агъмадны мазгъабы – дёрт.

Суал: Кимни зуррийтындансан?

Жавап: Адам пайхаммарны.

Суал: Кимни миллетинденсен?

Жавап: Ибрагъим пайхаммарны.

Суал: Кимни умматындансан²?

Жавап: Мугъаммад пайхаммарны.

Суал: Иътикъадда³ кимлени мазгъабындансан?

Жавап: Агълу-ссуннати вал-жамаатны.

Суал: Амалда кимни мазгъабындансан?

Жавап: Имам Шафиъини.

Суал: Иманны алааматлары нечедир?

Жавап: Дёртдюр – Аллагъны гъукмусуна сабурлукъ этмек, Аллагъны къадарына рази болмакъ, Аллагъгъа герти таваккалы⁴ болмакъ, Аллагъгъа мутиъ болмакъ.

Ай дин къардаш! Бир гиши Къуръан булан яда пайхаммарны сёзлери булан яхшы кюйде токъташгъан гъукмулагъа инкар этсе – капир болур. Асси иш болмагъы белгили болгъан затлагъа гъалал деп айтса да – капир болур. Уллу асси ишлени тынч гёрюп, «алар чёп де ёкъ затлар» деп айтса да – капир болур. Шариятны мысгъылласа да – капир болур. Аллагъны рагъматындан умут гессе де – капир болур. Аллагъны макрюсюнден парахат болса да – капир болур.

---

1) Кёп алякълардан берли, дюнья яратылгъан (янгы къурулгъан) замандан берли.

2) Уъмметинденсен. Уъммет – бир динни юртеген халкълар.

3) Иътикъад – бегенив, дин инанывлар.

4) Таваккалы, жаны-юреги булан янгыз бир Аллагъгъа таянмакъ.

Яврункъалакълагъа къарайгъан гишини, нѳжумчуну⁵, пал салагъан гишини сѳзлерин герти этсе де – капир болур.

Мугъаммад пайхаммар алайгъи ссалату вассалам Къыяматгюн ювукъ болмакъны аламатларындан бир-ѳкисинден хабар бергендир, аланы болмагъы гъакъдыр. Бириси – Магъди чыкъмакъдыр. Ол да бир гишидир пайхаммарны тухумундан, ѳзю бусурманланы башы болуп, дюнъядагъы бары да гишилени бусурман этежекдир. Бириси де – Дажжал-мальуън чыкъмакъдыр. Ол да бир гишидир уллу асгер булан чыгъагъан, ѳзюню бир гѳзю де ѳкъдур, ѳзю Аллагъылыгъын дав этедир⁶. Бириси де Даббатул-арз деген бир гъайван чыкъмакъдыр. Ол да бир ажайып уллу гъайвандыр. Бириси де – Яъжуж ва Маъжуж деген табун чыгъып дюнъягъа пасатлыкъ салмакъдыр. Бириси де – Иса пайхаммар кѳкден тюшюп Дажжалны ѳлтюрмекдир. Бириси де – гюн гюнбатышдан тувмакъдыр.

Ай дин къардаш! Бу китапны сени учун кѳп инамлы китаплардан алып жыйгъанман, сен де: «бу китапны этген гишиге Аллагъ рагъмат этсин», – деп айтар бугъай деп умут этип. Бу китап сагъа бусурман болмакълыкъда таманлыкъ этер. Намазны, оразаны гъакъкъында, алагъа ошагъан ѳзге затланы гъакъкъында да бир ѳзге китап язарбыз⁷, иншаъаллагъу Таала.

(Китаб фи ѳлим ал-калам мухтасар мин ал-кутуб ли-ажли гъндайат ал ѳавам) / Тизген Абусупиян къазанышлы Акайны уланы. [Истамбул 1902 йыл]. 14 бет.

* * *

«ВИЛАЯТЫМА САВГЪАТ» ДЕГЕН КИТАПДАН ПАЙХАММАРЛАНЫ ТАВАРИХИ

Белгили къумукъ алим ва ярыкъландырывчу язывчу, къазанышлы Абусупиян Акаевни (1872-1931 йй.) ѳзю онгарып печатдан чыгъаргъан китапларыны санаву къыркъгъа ювукъ болгъан. Ону инг алда басмадан чыгъаргъанлары Османлыда (Тюркияда) ва Къырымда болгъан. Олайлардан бирисине автор ѳзю «Вилаятыма савгъат» деп ат къойгъан. Демек – «ѳзюмню Элиме савгъатым».

Булай ат къоюлгъан китабын Абусупиян биринчилей Къырымгъа ѳзюню ѳлдашы Магъамматмирза Мавраев булан бирче барып, онда чалышагъан заманында – 1903 йылда, Симферополь (Акъ-Масжид) деген шагъардагъы В. Якубовични басмаханасында чыгъартгъан. Бу 24 япыракълы китабында Абусупиян ѳзюню уъч асарын ерлешдирген: «Тариху анбияъ», «Тажвид» ва «Жагърапия».

5) Нѳжумчу – кѳкдеги юлдузланы юрюшюне-ерлешивюне къарап гележекде болагъан агъвалатланы алданокъ «билеген» адам, сынчы.

6) Демек, ѳзю «Аллагъман» деп эришедир.

7) Эсгерилген масъалалагъа багъышлап, Абусупиян бир нече китаплар язып, басмадан чыгъаргъан: «Сафинатун нажат» (1903 й.), «Василатун нажат» (1908 й.), «Иман-ислам» (1908 й.), «Ал-гъайгъат ул-исламия» (1909 й.), ва ѳзгелери.

«Вилятыма савгъат» деген умуми аты булангъы китабын, тюзю, автор бирдагъы керен де чыгъартгъан. Экинчилай, 32 япыракълы чыгъарыувунда Абусуниян, уьстде эсгерилген уьч де асарындан къайры, дёртюнчюсю этип – «Иман-ислам» деген бирдагъы асарын кьошгъан. Экинчилай басылгъан китабы Темирханишурадагъы (гъалиги Буйнакск шагъар) М.-М. Мавраевни типографиясында 1908 йылда этилген.

«Вилятыма савгъат» деген китапны ичинден алып, «Тариху анбияъ» деген асарны текстин гелтирме токъташдыкъ. Абусуниян Акаевни бу асарында къаралагъан тема – пайхаммарланы (асарны автору оьзю язагъан кюйде: пайгъамбарланы) тарихинден къысгъа маълуматлары, оланы арты булан, Мугъаммад пайхаммар алайгъиссалату вассаламны уьй-агълю гъалы ва ону ювукъ ёлдашлары (асгъаблары), ол гечинген сонг инг башлап болгъан бусурман халипалары гъакъындан къысгъача маълуматлар. Тюзю, пайхаммарланы (набилени, анбияъланы) гъакъында айтылагъанда, автор оланы барысын да эсгермей, янгыз сыйлы Къуръанда аты эсгерилген 28 де пайхаммарны гъарисини гъакъындан къысгъаракъ сёз юрюте. Буланы билмек де бизин охувчуларыбыз учун, айрокъда жагъиллерибиз учун пайдалы болур деп ойлайбыз.

Абусуниянны асарында эсги къумукъ языв тилден алынгъан хыйлы терминлер, ерлени ва адамланы атлары, Темирханишура (Буйнакск) диалектде кьолланагъан сёзлер де ёлугъагъан саялы, текстни арты булан, олагъа гъарисине хас кюйде баянлыкълар (англатьвлар) бергенбиз.

Гъ. Оразаев

(وَلَا يَمَيِّهَ سَاوَعْتَا)

(شَوْجَلْتِ لِي إِجْمَدِهِ أَوْجِ بَاشَعَه كِتَابٌ بَارِدٌ ث.)

(أَوْلَفِيهِ تَارِيخُ أَنْبِيَاءِ)

(قال في) (ليس بانسان ولا عاقلة من لا يعي التاريخ في صدره) (ومن دزى اخبار من قبله اضافة اعمار الة عشره) (سعود المطالع)

(إِبْلَاقِيهِ بِجَوِيدِ)

(قال في) (والاخذ بالتجويد حتم لانهم من ايجود القرآن آثم) (لانهم الاله انزلا وهكذا منه الينا وصلنا) (المجزبة)

(أَوْجَعُوسُ جَعْرًا فِينَا)

قال النبي صلعم ليس بخيركم من ترك دينه ولا آخرته ولا آخرته لديناه ولكن خيركم من عمل على تحصيلهما معا كذا في الجامع الصغير اقول فلما ان طلب تحصيله الآخرة بدون علومها نفع من غواية فلذا طلب تحصيله الدنيا بدون فنونها بعد من هداية بهذا

(مؤلفه)

(أَبُو سَفِيَانَ بْنِ الْقَاضِي أَلَايَ الدَائِمَاتِي فِي الْفَرَنْسِي)

• سَوْرِلِسُ بِنُكِنُ يَرْكِبُ عَلَا مَتَلِسُ سَالِنُغَا نِدْرُ غَا فُلَه لُفْتُ بُولِكِي سِي تْ .

(طبع بمعرفة محمد ميرزا مورا يوف الدائمتاني)

(بروضة النظارة من نسا نكت پتر بوريغ في ٢٠ يَنَوَارِ ١٩٠٣ مَ)

Дозволено Цензурою С. Петербурга 20 Января 1903г.

في بلدة اسجد (سيمفروبول) مطبعة ياكوبوويج

Хромо-Литограф. и Фототипия В. И. Якубовича. Симферополь.

«Тариху анбия» деген асар ерлешген китап: «Вилятыма савгъат» деген китап.

ТАРИХУ АНБИЯЪ

Бисмиллагъи Ррагъмани Ррагъмим. Алгъмдулиллагъи Ррабил аламин, вассалату вассалам ала Мугъммадин ва ала али асгъабигъи ажмаъин. Амма баъду.

Ай дин къардаш! «Таварих» деген илму – алякъда болгъан пайгъмбарлардан¹, падишагълардан², алимлерден сёйлейген бек пайдалы бир илмудур. Таварих илмуну яхшы кюйде билеген гиши, дюнъяны аввалындан³ башлап гъалиге ерли яшагъан гиши йимик, затны билеген боладыр. Шону учун, гъар гиши таварихден бир къадар билмеге тийишлидир.

Биз бу китапда оъзюбюзню тилибиз булан, къысгъа этип, пайгъмбарланы язажакъбыз. Мундан сонг, баян кюйде оъзге китаплар да язылып. Иншаъаллагъу Таала!

ПАЙГЪАМБАРЛАНЫ АВАЛГЪЫНЧЫСЫ – АДАМ АЛАЙГЪИССАЛАМ.

Аллагъу Таала дюнъяны яратгъан сонг, балчыкъдан атабыз Адам алайгъиссаламны яратгъандыр. Сонг бар да малайиклеге: «Адамгъа башыгъызны энкейтмакъ⁴ булан сужда этип сыйлагъыз!» – деп буюргъандыр. Шонда бары да малайиклер Адамгъа баш энкейтип, сужда этгендир. Амма Иблис мальуън оъктемлик этип, сужда этмегендир. Шону учун, Иблисни Аллагъу Таала женнетден чыгъарып, оъзюню рагъматындан умут гесдиргендир.

Андан сонг⁵, Адамны янгызлыгъы учун, анабыз Гъавваны да яратып, экисин де женнетге салгъандыр. Сонг оланы экисине де женнетни гъар бир ниъматларындан ашамагъа-ичмеге изну берип, янгыз бир терекден гери ургъандыр. Алимлер шол терекни емиши будай болгъан деп айталар. Энди, Адам да, Гъавва да хыйлы заман женнетде къалгъандан сонг, Иблисни макрүсю булан, шол терекден ашагъанлар. Шол себепли, буланы Аллагъу Таала женнетден чыгъарып, ер юзюне салгъандыр. Ер юзюнде булардан кёп уланлар-къызлар болгъандыр. Араларындан бир Къабил дегени Гъабил дегенин оьлтюргендир. Шону учун, ер юзюнде аввал къан тёкген гиши Къабил деп айтыладыр.

Андан сонг, Адам да, Гъавва да, эки юз йыл туруп, дюнъядан гетгендир.

ЭКИНЧИСИ – ШИСЬ АЛАЙГЪИССАЛАМ

Шись алайгъиссалам – Адам пайгъмбарны уланыдыр. Оъзю бек яхшы, бек гёкчек⁶ болмакъ учун, Адам алайгъиссалам дюнъядан гетеген заманда, аны⁷ бары да уланларыны устюнде кюйгъандыр. Сонг, Аллагъу Таала аны пайгъмбар этип, агъар⁸ элли китап тюшюрюп, халкъгъа: «Шолагъа къарап

---

1) Пайгъмбар – пайхаммар, наби.

2) Падишагъ – пача.

3) Аввалындан – лап башындан.

4) Энкейтмакъ (диалект формасында) – энкейтмек.

5) Андан сонг – ондан сонг.

6) Гёкчек – гёзел, бек арив.

7) Аны – ону.

8) Агъар – огъар.

амал этигиз», – деп буюргандыр. Шись де аввал⁹ Каьба уьйню¹⁰ тигип, Кьабил булан, дагы да ону авлады¹¹ булан, кьылыч тутуп дав этгендир.

УЬЧЮНЧЮСЮ – ИДРЫС АЛАЙГЬИССАЛАМ

Ер юзюнде халкъ кѣп болгъанда, араларында асси¹² ишлер кѣп болмакъ учун, алагъа¹³ Аллагъу Таала Идрыс пайгъамбарны йиберип, динге чакъыр-гъандыр. Аллагъу Таала Идрысгъа отуз китап тюшюргендир. Халкъ олагъа къарап амал эте болгъанлар. Инг аввал язув язгъан, опуракъ тикген, халкъны «алимлер», «гъакимлер», «къара халкъ» деп уьчге айыргъан – шодур. Аллагъу Таала муну тирилей женнетге салып, гъали де бар деп айтыладыр.

ДѢРТЮНЧЮСЮ – НУГЪ АЛАЙГЬИССАЛАМ.

Бир заман халкъны арасында пасатлыкъ кѣп болуп, ханчлагъа¹⁴, суратлагъа къуллукъ эте башлагъанлар. Шол заман Аллагъу Таала олагъа Нугъ пайгъамбарны йибергендир. Нугъ алайгъиссалам аланы¹⁵ тогъуз юз йыл динге чакъыргъан. Амма гъеч асар этмеген¹⁶. Сонг Аллагъу Таала аланы сув булан топан этип, гъалак этгендир¹⁷.

Нугъ да, огъар инангъанлар да, гемеге минип, къутулгъандыр. Андан сонг алагъа да аврув тюшюп, Нугъ пайгъамбарны уьч уланы – Сам, Гъам, Япис – къалгъанлар. Эндиги адамлар шолардан болгъанлардыр. Шону учун Нугъгъа «халкъны экинчи атасы» деп айтыладыр. Аввал геме ишлеген гиши де – Нугъдур. Нугъ пайгъамбар озъюню къавумуна топандан хабар берсе де, олар инанмай, муну геме ишлейгенине къарап кюлей болгъанлар.

БЕШИНЧИСИ – ГЪУД АЛАЙГЬИССАЛАМ.

«Яман»¹⁸ деп айтагъан виляятда «ад» айтагъан бир гючлю къавум болгъан. Алар озлени къувватларына таянып, оьктемлик этип, гъакъ ълдан чыкъгъанлар. Сонг олагъа Аллагъу Таала Гъудну йибергендир. Гъуд алайгъиссалам алагъа нечакъы айтса да, бизден гючлю гиши барму деп, Гъудгъа тынгламагъанлар. Сонг алагъа Аллагъу Таала етти гече сегиз гюн къатты ел йиберип, гъалак этгендир.

АЛТЫНЧЫСЫ – САЛИГЪ АЛАЙГЬИССАЛАМ.

Салигъ алайгъиссалам «Гъижру» деп айтагъан бир ерде, «сямуд» атлы бир къавумгъа йиберилгендир. Олар гъеч Салигъ айтагъангъа къарамагъанлар.

---

9) Аввал – инг башлап, биринчилей.

10) Каьба уьй – Макка шагъардагы сыйлы бина.

11) Авлад – яш, улан яда кьыз, авлет, бала.

12) Асси – къайнашывлу, къарсалавлу, гъасси.

13) Алагъа – олагъа.

14) Ханчлагъа (диалект формада) – хачлагъа (христиан динни хас белгисине).

15) Аланы – оланы.

16) Асар этмеген – таъсир этмеген.

17) Гъалак этмакъ – гъалек этмек, жанын алмакъ, ъкъ этмек.

18) Аравия ярыматавуну кьыбла ягъындагы Йемен деген топуракълар.

Андан сонг, Аллагъу Таала олагъа кёкден бир уллу тавуш йиберип, гъалак этгендир.

ЕТТИНЧИСИ – ИБРАГЪИМ АЛАЙГЪИССАЛАМ.

«Бабил»¹ деген шагъарны кырыларында «калдан» деп айтагъан бир къавум болгъандыр. Олар озлер ханчлагъа къуллукъ эте болгъанлар. Аланы падишагъы Намруд: «Мен Аллагъман!» – деп айта болгъан. Сонг алагъа Аллагъу Таала Ибрагъим алайгъиссаламны йибергендир. Олар Ибрагъимге къарамагъанлар. Ибрагъим аланы ханчларын сындырмакълыгъы Къуръанда да язылгъандыр. Намруд-мальуьн Ибрагъим пайгъамбаргъа ачувланып, отгъа атгъандыр. Амма от Ибрагъимге бир арив бав йимик болуп, от аста болгъанда, чыгып къутулгъандыр.

Сонг бир заман Аллагъу Таала Ибрагъимге тюшде гёрюнюп: «Сен мени сюе бусанг, мени учун бир яшынгны къурбан эт», – деп айтгъандыр. Ибрагъим Исмаилни алып авлакъда къурбан этмеге чыкыгъанда, Исмаилни бичакъ гесмегендир. Сонг Аллагъу Таала оз ягъындан бир къурбанлыкъ йиберип, Исмаилни къутгъаргъандыр.

Аллагъу Таала, халкъгъа динни уйретмакъ² учун, Ибрагъимге отуз китап тюшюргендир. Тишлеге сивак³ тартмакъ, таракъ тутмакъ, баш юлюмакъ⁴, мыйыкъ кыркмакъ, тырнакъ гесмакъ⁵ – Ибрагъим алайгъиссаламдан къалгъандыр.

СЕГИЗИНЧИСИ – ЛУТ АЛАЙГЪИССАЛАМ.

Садум⁶ шагъарда бир къавум Аллагъгъа асси болуп, бек эрши ишлени эте болгъанлар. Шолагъа Аллагъу Таала Лутну йибергендир. Лут некъадар насыгъат этсе де, къайтмагъанлар. Сонг Аллагъу Таала Жабрайыл малайикге буюруп, шол шагъарны устюн тюр этгендир. Гъали де шол юртну алааматлары гёрюнедир.

ТОГЪУЗУНЧУСУ – ИСМАИЛ АЛАЙГЪИССАЛАМ.

Исмаил алайгъиссалам – Ибрагъим алайгъиссаламны уланыдыр. Атасыны савлугъунда, Аллагъу Тааладан буюруп гелип, атасы булан Каъба уйню⁷ тизгендир. Сонг Аллагъу Таала аны Макканы ягъындагъы къавумлагъа пайгъамбар этип йибергендир. Арап тухумну башы – Исмаилдендир. Бизин пайгъамбар алайгъи ссалату вассалам да – шол тухумдандыр.

---

1) Бырынгы Месопотомиядагъы Вавилон деген шагъар, гъалиги Багъдад шагъарны кыбла-гюнбатыш ягъында ерлешген болгъан.

2) Уйретмек.

3) Сивак – тишлерин тазалайгъан къурал.

4) Юлюмек.

5) Гесмек.

6) Бырынгы Филистинде (Палестинада) болгъан Содом деген шагъар.

7) Каъба уй Макка шагъарны ичинде. (10-нчу баянлыкъгъа къара: инг башлап бу бинаны Шисъ пайгъамбар ишлеген).

ОНУНЧУСУ – ИСГЪАКЪ АЛАЙГЪИССАЛАМ.

Исгъакъ – Ибрагъим пайгъамбарны уланыдыр. Ибрагъим алайгъиссалам къарт болуп, баладан умут узген сонг тувгъандыр. Озью бек гъакъыллы болгъандыр. Сонг, Аллагъу Таала аны Канъан⁸ деген шагъаргъа пайгъамбар этип йибергендир.

ОН БИРИНЧИСИ – ЯЪКЪУБ АЛАЙГЪИССАЛАМ.

Якъуб алайгъиссалам – Исгъакъны уланыдыр. Атасындан сонг Къанъанда пайгъамбар болгъандыр. Огъар Аллагъу Таала он эки улан бергендир. Бириси – Юсуп алайгъиссаламдыр. Якъуб алайгъиссаламгъа – «Исраил» деп, андан болгъан тухумгъа – «**бану-исраил**» – деп айтыладыр.

ОН ЭКИНЧИСИ – ЮСУП АЛАЙГЪИССАЛАМ.

Юсуп бек гъакъыллы, бек гёкчек болмакълыкъ учун, атасына бек аявлу болгъандыр. Шол себепли, агъалары огъар гюнчюлюк этгенлердир. Сонг бир гюн алдатып алып чыгып, бир къуюгъа атгъанлар. Сонг, бир нече гюнден, къуюдан оьлмей чыкыгъанын гёрюп, дагъы да тутуп, Мисриден⁹ гелген кервангъа къул деп сатып, атасы Якъубну етмуш¹⁰ йыл къайгъыда къойгъанлар.

Юсуп Мисриге гелгенде, Мисридеги падишагъны къатуну Зулайха Юсупгъа гъашыкъ болгъандыр. Амма, нече керен Юсупну оьзюгер¹¹ чакъырса да, Юсуп жавап бермегендир. Шону учун ачувланып, Юсупну туснакъгъа салгъандыр. Сонг Мисрини падишагъы бир тюш гёрюп, шол тюшню Юсуп яхшы ёрамакъ себепли, Юсупну туснакъдан чыгъарып, хазналары устьюнде къойгъандыр. Сонг Юсупну иши Мисриде гюнден-гюн оьр болгъандыр. Ахырда Залиханы¹² къатунлукъгъа¹³ алгъандыр. Шол заманларда атасы булан да гёрюшюп, бар да къайгъылардан къутулгъандыр.

ОН УЪЧЮНЧЮСЮ – АЙЮБ АЛАЙГЪИССАЛАМ.

Айюб алайгъиссалам – авладлары¹⁴ кёп, оьзю бек бай болгъандыр. сонг малы да, авладлары да битип, оьзюню чархына да бир яман аврув тийип, бир нече заман къыйынлыкъда къалса да, Аллагъу Тааладан гелген ишге сабур этгендир. Ахырда, оьлмеге ювукъ болгъанда, Аллагъгъа дуа этгендир. Сонг, Аллагъу Таала дуасын къабул этип, чархын да сав этип, малын да гери къайтаргъандыр.

---

8) Ханаан. Бу Палестинаны, Сирияны, Финикияны топуракъларыны бырынгы аты.

9) Мисри – Египет.

10) Етмуш (диалект формасында) – етмиш.

11) Оьзюне.

12) Залиха – Зулайха. Бу гесекде эсгерилеген агъвалатланы гъакъында язылгъан «Юсуп алайгъиссалам» деген уллу поэмасын Абусупиян 1910 йылда Темирханшурада басып чыгъартгъан.

13) Къатынлыкъгъа, оьзюне къатын (олжа) гысапда.

14) Авладлары – авлетлери, яшлары.

ОН ДЁРТЮНЧЮЧЮ – ШУЪАЙБ АЛАЙГЫССАЛАМ.

Жидда денгизни¹ кырында Мадьян деген шагъардагы халкъ, оьлчевде хыянатлыкь этип, алагъанда артыкъ оьлчеп, сатагъанда кем оьлчей болгъанлар. Шону учун, Аллагъу Таала алагъа Шуъайбны пайгъамбар этип йибергендир. Шуъайб пайгъамбар бек пасигь гиши болгъан. Нечакъы насигъат этсе де, къавуму огъар инанмагъанлар. Сонг Аллагъу Таала кёкден от явдуруп, гъалак этгендир.

ОН БЕШИНЧИСИ – МУСА АЛАЙГЫССАЛАМ.

Юсуп алайгъиссалам Мисриде болмакъ себепли, «бану-исраиллерден» хыйлы гиши Мисриге гелип ерлешген болгъанлар. Юсуп пайгъамбар дюньядан гетген сонг, пачалыкъ Мисрини аслу халкъы болгъан «къибти» деген къавумда болмакъ учун, къибтилер «бану-исраиллеге» зулму эте болгъанлар. Къибтилени падишагы Пиръавн² «мен Аллагъман!» – деп айта болгъандыр. Сонг, Аллагъу Таала алагъа Муса пайгъамбарны йибергендир. Муса алайгъиссалам оланы динге чакъырса да, алар жавап бермегенлер. Сонг Муса «бану-исраиллени» алып эртен тез чыгып, Жидда денгизге багып юрюгендир. Оланы гетгенин эшитип, асгери булан Пиръавн да юрюген. Сонг, Муса пайгъамбар денгизге етишгенде, Аллагъны къудраты булан денгиз ярылып, «бану-исраиллеге» ёл бергендир. Сонг, «бану-исраиллер» денгизден чыгып, къибтилер тамам денгизге гиргенде, денгизни ярылгъан ерлери бир-бирине урулуп, Пиръавн халкъы булан денгизде гъалак болгъанлар.

Сонг, Аллагъу Таала Мусагъа Тавратны тюшюруп, халкъгъа шогъар къарап амал этмеге буюргъандыр.

ОН АЛТЫНЧЫСЫ – ГЪАРУН АЛАЙГЫССАЛАМ.

Гъарун алайгъиссалам – Муса алайгъиссаламны агъасыдыр. Мусаны Пиръавн булан болгъан ишлеринде, Мусагъа Гъарун кёмекчи болгъандыр.

ОН ЕТТИНЧИСИ – ЮШАЪ АЛАЙГЫССАЛАМ.

Муса пайгъамбардан сонг, «бану-исраиллени» пайгъамбары Юшаъ болгъандыр. Муну заманында «бану-исраиллер» шагъарлар тутуп ерлешгенлер.

ОН СЕГИЗИНЧИСИ – ДАВУД АЛАЙГЫССАЛАМ.

Юшаъдан сонг, «бану-исраиллер» беш юз йыл бийлени-гъакимлени къолларында къалгъанлар. Сонг, Аллагъу Таала олагъа Давуд пайгъамбарны

---

1) Аравия ярыматавну да, Африканы да арасындагы Къызыл денгиз (орусча: Красное море).

2) Пиръавн – фараон, египетлилени пачаларына бырында айтылагъан аты.

йибери́п, Давудгъа Забурну³ тюшюргендир. Давуд алайгъиссалам алагъа пайгъамбарлыкъ да, падишагълыкъ да этип юрюгендир.

ОН ТОГЪУЗУНЧУСУ – СУЛАЙМАН АЛАЙГЪИССАЛАМ.

Сулайман – Давудну уланыдыр. Атасындан сонг, бары да дюньягъа падишагъ болуп, озюгер инсан, жин, къуш, гъайван, ел – бары да мутиъ⁴ болгъандыр. Аллагъу Таала огъар къушланы, гъайванланы тиллерин де билдиргендир.

ЙИГИРМАНЧЫСЫ – ИЛЪЯС АЛАЙГЪИССАЛАМ.

Сулайман алайгъиссаламдан сонг, «бану-исраиллер» ёлдан чыкъгъанлар. Баълабак⁵ деген шагъардагъы пачаны «баълу» деген бир ханчы бар экен, шогъар къуллукъ эте башлагъанлар. Сонг Аллагъу Таала алагъа Илъясны йибергендир. Ол да олагъа бек кёп насигъат этсе де, алар къабул этмегенлер. Сонг Илъяс алардан⁶ ялкып, араларындан чыгып, Аллагъу Таалагъа ибадат этмеге машгъул болгъандыр. Илъяс пайгъамбар гъали де сав деп айтагъанлар да бардыр.

ЙИГИРМА БИРИНЧИСИ – АЛЪЯСАЪ АЛАЙГЪИССАЛАМ.

Алъясъ – Илъясдан сонг «бану-исраиллени» динге чакъыра турагъан заманда, Аллагъу Таала агъар⁷ пайгъамбарлыкъ бергендир. «Бану-исраиллер» аны⁸ сёзюне къарамагъанлар. Сонг, Аллагъу Таала олагъа Бабил деген шагъардагъы Бухтунассар⁹ деген падишагъны йибери́п, жаза этгендир. Бухтунассар алагъа этмеген зулмуну къоймагъандыр. «Бану-исраиллени» етмуш йыл эсир¹⁰ этип тутгъандыр.

ЙИГИРМА ЭКИНЧИСИ – ЮНУС АЛАЙГЪИССАЛАМ.

Юнус пайгъамбар Найнува¹¹ деген ердеги къавумгъа йиберилгендир. Ол къавумдан эки гишиден озгеси Юнусну сёзюн гerti этмегенлер. Сонг, Юнус алагъа ачувланып чыгып гетгенде, ёлда денгиз ёлугъуп, гемеге мингендир. Шонда гемени бир балыкъ токътатып, гемедеги халкъ балыкъгъа бир гишини бермеге герек деп, чёп салгъанлар. Чёп Юнус пайгъамбаргъа чыгып, Юнусну денгизге атгъанлар. Юнус балыкъны ичинде къыркъ гюн къалгъан. Сонг, Аллагъу Таала дуасын къабул этип, къутгъаргъандыр.

---

3) Забур – Псалтырь, Псалом: жугъут ва христиан динлерде къолланагъан дин йырларыны китабы.

4) Мутиъ – бойсына, таби.

5) Гъалиги Ливандагъы Баальбек деген шагъар.

6) Олардан.

7) Огъар.

8) Ону.

9) Гъалиги девюрден (эрадан) алдагъы 605 –562-нчи йылларда Вавилонияда гъакимлик сюрген пача – Навуходоносор.

10) Есир, пленге тутулгъан адам. (Арапча «асир» деген сёзден).

11) Бырынгъы Ассирияда (гъалиги Иракъны топуракъларында) болгъан Ниневия деген шагъар.

ЙИГИРМА УЪЧЮНЧЮСЮ – ШАЪЯ АЛАЙГЪИССАЛАМ.

Юнусдан сонг, «бану-исраиллеге» Шаъя йиберилендир. «Бану-исраиллер» Шаъягъа тынгламай, ахырда бычгъы булан эки бёлгендир.

ЙИГИРМА ДЁРТЮНЧЮСЮ – ДАНИЯЛ АЛАЙГЪИССАЛАМ.

Бухтунассар «бану-исраиллени» эсир этип алып гетеген заманда, араларында Даниял алайгъиссалам да болгъандыр. Даниялны заманында «бану-исраиллер» эсирликден¹ къутулуп, Бухтунассар хараб этип² гетген Байтулмукъаддасны³ янгыдан тикгенлер. Къолларында Таврат да къалмагъан экен, Узайр деген бир гиши гёнгюнден айтып, язгъанлар.

Узайргъа пайгъамбар деп айтагъанлар да бар.

Дагъы да эки гиши бар, алагъа да пайгъамбар деп айтагъанлар бар: бириси – Лукъман, бириси – Зулкъарнайн.

Лукман – дарманчылыкъгъа бек уста, бир гъакъыллы гъаким⁴ болгъан. Зулкъарнайн – дюньяны падишагъы болгъан. Ону заманында Хизри деген бир пайгъамбар да, Ильяс пайгъамбар да болгъанлар. «Пулан бир ерде къарангылыкъ бар экен, шонда озюнден ичген гиши оьлмейген бир сув бар экен» деп эшитип, Зулкъарнайн асгери булан баргъан болгъан. Амма агъар Аллагъу Таала ол сувну насиб этмей, Хизриге де, Ильясгъа да насиб этип, алар гъали де сав къалгъанлар деп айтыладыр.

ЙИГИРМА БЕШИНЧИСИ – ЗАКАРИЙЯ АЛЛАГЪИССАЛАМ.

Закарийя алайгъиссалам – Сулайман пайгъамбарны тухумундандыр. Байтулмукъаддасда къурбан соймакъ, Таврат язмакъ булан машгул болгъандыр. Шол заман огъар Аллагъу Таала пайгъамбарлыкъ бергендир.

ЙИГИРМА АЛТЫНЧЫСЫ – ЯГЪЙА АЛАЙГЪИССАЛАМ.

Ягъйа алайгъиссалам – Закарийя пайгъамбарны уланыдыр. Атасы къарт болуп, баладан умут узген сонг тувгъандыр. Бир якъда Ягъйа халкъны Муса пайгъамбарны динине⁵ чакъыра турагъанда, бир якъда Аллагъу Таала Исаны⁶ пайгъамбар этип йиберилендир.

ЙИГИРМА ЕТТИНЧИСИ – ДАНИЯЛ АЛАЙГЪИССАЛАМ

Иса алайгъиссаламны атасы ёкъдур. Аллагъу Тааланы къудраты булан, Марьям деген бир къыздан тувуп, «бану-исраиллеге» пайгъамбар болгъандыр.

---

1) Пленден, есирликден.

2) Хараб этип – бузуп.

3) Байтулмукъаддас – Иерусалим шагъар. Ону Вавилонияны пачасы Навуходонсор гъалиги девюрден (эрадан) алдагъы 587-нчи йылда бузгъан ва жугъутланы пачалыгъын (Иудейское царствону) ёкъ этген.

4) Гъаким – мунда: эмчи, яра уста, врач.

5) Муса пайгъамбарны дини – жугъут дин, иудаизм.

6) Иса – христиан динни къюркъюсюн салгъан Иисус Христос.

Аллагъу Таала агъар Инжилни⁷ тюшюрюп, халкъ Инжилге къарап амал этсин деп буюргъандыр. Иса да, оьлгенлени тиргизмакъ⁸ йимик кѣп аламатлар гѣр-сетсе де, он эки гиши тюгюл инанмагъандыр. Ахырда, Исаны оьлтюрежакъ⁹ болгъанда, Аллагъу Таала Исаны кѣкге чыгъарып, гъали де бардыр.

Иса пайгъамбардан сонг беш юз етмуш йыл гетип, бизин пайгъамбарыбыз Мугъаммад саллалагъу Таала алайгъи васаллам дюньягъа гелгендир¹⁰.

ПАЙГЪАМБАРЫБЫЗ МУГЪАММАД САЛЛАЛАГЪУ АЛАЙГЪИ ВАСАЛЛАМНЫ АТАЛАРЫ.

Мугъаммад алайгъиссаламны аталары шу тартиб¹¹ буландыр: Абдулагъ, Абдулмутталиб, Гъашим, Абдулманап, Къусай, Килаб, Муррат, Каъб, Луай, Гъалиб, Фигъру, Малик, Назр, Кинанат, Хузаймат, Мудрикат, Ильяс, Музар, Низар, Маадд, Адиан.

Анасы – Вагъабны къызы Аминатдыр. Пайгъамбарны атасы оьзю тувгъунча эки ай аввал дюньядан гетгендир. Анасы оьзю тувгъан сонг беш йылдан дюньядан гетгендир.

ДЮНЬЯГЪА ГЕЛМАКЪЛЫГЪЫ¹².

Пайгъамбарыбыз Мугъаммад саллалагъу Таала алайгъи васалламны дюньягъа гелген шагъары – Маккадыр. Макканы халкъы ол заман Аллагъу Тааладан тюшген гъеч бир китапгъа къарамай, ханчлагъа къуллукъ эте болгъанлар. Пайгъамбарыбыз алайгъиссалам язбашда, найсан айны он еттисинде, раббийулаввал айны он экисинде, итни гече, танггъа ювукъ заманда тувгъандыр.

Сонг, пайгъамбарны уллу атасы Абдулмутталиб, пайгъамбарны Гъалимат деген къатунгъа берип сакълатгъандыр. Гъалимат пайгъамбаргъа эмчек аналыкъ этип, дѣрт йылдан сонг гелтирип Абдулмутталибге бергендир. Пайгъамбар алайгъиссалам сегиз яшына гелгенде, Абдулмутталиб дюньядан гетип, пайгъамбарны атасыны къардашы Абуталибни ягъында къалгъандыр. Йигирма беш яшында Хадижат деген бир бек сыйлы бай тул къатунну алгъандыр.

ПАЙГЪАМБАРЛЫКЪ БЕРИЛМАГЪЫ¹³.

Пайгъамбарыбыз алайгъиссалату вассаламгъа къыркъ яшында пайгъамбарлыкъ берилгендир. Уъч йылгъа къадар халкъны динге яшыртгъын чакъыргъандыр. Сонг, Аллагъу Тааладан изну гелип, гѣрюне чакъыргъандыр. Пайгъамбар алайгъиссаламгъа аввал иман салгъанлар уъч гишидир: Хадижат, Абубакар, Али. Инг сыйлы ёлдашлары дѣртдюр: Абубакар, Умар, Осман, Али разияллагъу ангъум.

---

7) Инжил – Евангелие, христиан динни сыйлы китабы.

8) Тиргизмек, тирилтмек.

9) Оьлтюрежек.

10) Мугъаммад пайгъамбар христиан тархгъа гѣре 570-нчи йылда Маккада (Арабыстанда) тувгъан.

11) Ёрукъ, гезик, жерге.

12) Гелмакълыгъы (диалект формада) – гелмеклиги.

13) Берилмагъы (диалект формада) – берилмеги.

МАККАДАН МАДИНАГЪА БАРМАКЪЛЫГЪЫ.

Бусурманлар кѣп болгъан сайын, Макканы халкъы душманлыкъларын артдырып, бусурманланы инжитмеге башлагъанлар. Сонг пайгъамбар саллаллагъу алайгъы васаллам Абубакар булан Мадинагъа баргъанлар.

Мадинаны агълюсю пайгъамбарны да, аны¹ артындан гелген гишилени де бек яхшы гѣргенлер. Мадинада пайгъамбарны иши къувватлангъан сонг, Аллагъу Тааладан гъазават² этмеге изну гелгендир. Шондан сонг кѣп халкъ бусурманлыкъгъа къайтгъанлар.

Пайгъамбарыбыз алайгъиссаламны Маккадан Мадинагъа баргъан йылы – бусурманланы тарихини аввалыдыр³. Пайгъамбар да шол тарихни он биринчиси йылында, рабиуль-аввал айны он экинчиси гечесинде, алтмуш⁴ уъч яшында болгъан гъалда дюньядан гетгендир⁵.

КЪУРЪАН. МИЪРАЖ⁶.

Къуръан, бар да бир заман гелмей, тарыкъ болгъан сайын аят-аят болуп гелип, йигирма уъч йылдан тамам болгъандыр. Пасигълиги булан пайгъамбар алайгъиссаламгъа инкар этегенлени ажиз этип, Аллагъу Тааладан болмакълыгъы ачыкъ билингендир.

Пайгъамбар алайгъиссаламгъа пайгъамбарлыкъ берилген сонг он экинчиси йыл, ражаб айны йигирма еттисинде кѣкlege чыгып, Аллагъу Тааланы шулай эди деп сыпат этмеге болмайгъан кюйде гѣрюп гелгендир. Андан озге гишиге дюньяда ол иш болмагъандыр.

ПАЙГЪАМБАР АЛАЙГЪИССАЛАМНЫ УЪЙ АГЪЛЮСЮ.

Пайгъамбарыбыз алайгъиссалам он эки къатун алгъандыр: Хадижат, Аишат, Уммугъабибат, Савдат, Уммусаламат, Гъапсат, Зайнап, Марият, Зайнап, Сарият, Райгъанат, Жувайрият. Амма озю дюньядан гетеген вакътда⁷ буланы тогъузу тюгюл болмагъандыр.

Авладлары етти болгъандыр: уъч уланы – Къасым, Абдулагъ, Ибрагъим; дѣрт къызы – Зайнап, Рукъийят. Уммукюлсюм, Патимат. Авладларындан, Патиматдан озгеси, озюнден аввал дюньядан гетгендир.

ХАЛИПАЛАР.

Пайгъамбар алайгъиссаламдан сонг, аны ѣлдашларындан эки йыл уъч ай – Абубакар, сонг он бир йыл – Умар, сонг он эки йыл – Осман, сонг дѣрт йыл

---

1) Аны – ону.

2) Къазават, бусурманлыкъны уъстюнлюгю учун юрютюлеген давлар.

3) Бусурман тархы – гъижрат – Мугъаммат пайгъамбар Маккадан Мадинагъа гѣчген замандан баш ала: христиан тархы булан санагъанда, 622-нчи йылны 16 июлундан башлана.

4) Алтмыш.

5) Мугъаммад пайгъамбар, христиан тарх булан гъисап этгенде, 632-нчи йылны 8-нчи июнунда гечинген. (Къара: Большаков О.Г. История Халифата. Москва, 1989 й., б. 185-187, 268).

6) Миъраж – кѣкlege чыкъмакъ.

7) Вакътиде, заманда.

– Али, сонг йылдан бир аз кем – Алини уланы Гьасан халипалыкъ этгенлер⁸.

Сонг халипалыкъ токьсан бир йыл «Бану-Умайят» деген тухумну къолунда къалгъандыр⁹.

Сонг тарих тогъуз юз он сегизге гелгенде¹⁰, «Али-Осман» деген тухумну къолуна тюшоупдюр¹¹.

АЖАМ ПАРАЪИЗ

Бисмиллагъи Прагъмани Прагъм¹². Алгъамду Лиллагъи Раббил аламин. Вассалату вассалам ала Мугъаммадин ва ала а́лигъи ва асгъабигъи ажмаъин¹³.

Амма баъду¹⁴.

Ай дин къардаш! Дюнъядан гетген гишини къалгъан малын варислерини арасында уьлешмекни¹⁵ кююн билдиреген илмугъа – «илму-л-фараъиз»¹⁶ деп айтыла. Илму-л-фараъиз – къыйын илмуланы бирисидир. Къыйын болмакъ саялы, араб охугъанлардан¹⁷ да ону¹⁸ тийишли кюйде билмейгенлери бола. Ажамча¹⁹ язмакъ булан да онча тынч болуп битмес. Нечик буса да, биз мунда имкан къадар²⁰ энгил этип, арив кюйде язажакъбыз, иншаъ Аллагъу Таала.

Танбигъ²¹. Бу илмуда язылгъан китапны аввалындан ахырына ерли отуз керен, къыркъ керен къарап, бары да затын юрекге алмагъа герек²² бола. Шолай этмесе, бу илмуну аввалы²³ да, ахыры да бири-бирине

---

8) Пача болгъанлар, пачалыкъны юрютгенлер, гъакимият сюргенлер.

9) Бану-Умайятлар (орусча: Омейяды) Арап Халипалыкъда 661-750 йылларда гъакимлик сюргенлер.

10) Бу тарх христиан календарына гёре 1512-1513 йыллагъа расгеле.

11) XVI-нчи асруну башында арап пачалыгъы тюрк-османлыланы табиълигине тюше ва халипалыкъ арапланы варисмен деп билдирип, отгъар солтан деген ат булан бирче, ол бары да бусурманланы халипасы (яъни Аллагъны ер юзюндеги бары да бусурманланы башчысы гьисапда вакили) деп айтылып юрюлген. Абусупиянны бу «Тариху анбияъ» деген асары язылагъан вакътиде де – Тюркияны (Османлыны) солтаны «халипа» деп гьисаплана болгъан. Амма 20-нчы йылларда Тюркияны гъакимиятындан осман тухумуну къувалай ва тюрклерден де халипалыкъ тая. Гъалиги заманда арап гъукуматларда халипа деген гъакимлик ат юрюлмей.

12) Бу арапча сёзлени маънасы: «Бир Аллагъны аты булан башлайман, дюнъяда гавургъа да, бусурмангъа да бир йимик языкъсынып рагъму этеген бир Аллагъны аты булан башлайман».

13) Арапча язылгъан бу дуаны маънасы: «Гъар макътав Аллагъгъа хасдыр – бары да аламланы яратып Озью Есси болуп сакълайгъан. Уллулукъгъа ябушгъан рагъмат балагълардан саламатлыкъда – Мугъаммад пайхаммаргъа болсун, озъюно агълюсюне де болсун ва озъюно асгъапларына да болсун – барысына да болсун!» (Шихаммат къади. «Усул ад-дин. Таржамату мухтасар. Я ибна Адам!» Темирханшура, 1907, с. 2, 22).

14) Ондан (дуадан) сонг.

15) Абусупиянны асары темирханшура (буйнакск) диалектде язылгъан («уьлешмакъны» деп ва озгелери де). Мунда олай диалект сёзлени гъалиги къумукъ тилни адабият тюзъязыв къайдаларына гёре алышдырып бергенбиз.

16) «Фараиз» (яда «фараъид») деген арапча термин, къумукъ орфоэпияны къанунларына гёре, «параъиз» деп охулуп къала. Бу сёзю маънасы: варислени гъарисине шариятгъа гёре тюшеген пайны гъакъында илму. Орусча айтагъанда: «мусульманское наследственное право».

17) «Араб охугъанлар» деп – «арап тилде охугъан адамлар» деген маънада айтыла.

18) Абусупиянны китабында «онча», «ону», «ондан» деген орунча сёзлер эсги адабият формаларында язылгъан – «анча», «аны», «андан» деп. Биз мунда о сёзлени гъалиги адабият гёлемлеринде беребиз.

19) Ажамча – арап тилден озге къайсы тилде, тек о тилде язагъанда арап гъарпланы къоллап.

20) Имкан къадар – болгъан чакъы.

21) Танбигъ – (арапча сёз): эсгерив, гёрсетив, англатыв, баянлыкъ.

22) Юрекке алмакъ – эсинде сакъламакъ.

23) Аввалы – башы, инг башлапгъы ери.

байланып болмакъ саялы, янгыз бир ерин тутуп гьукму этген¹ гиши хата-
гъа кёп тюше.

Гьасилул калам², бу илмугъа ялкьмайгъан-инжинмейген, пикру-
лу-гьисаплы баш тарыкъ.

ВАРИС БОЛАГЪАНЛАНЫ БАЯНЫ

Оьлюню къалгъан малында, чыгъармай къалгъан закат³ йимик, борч
учун юкге салынгъан гъайван йимик бир зат бар буса, аввал⁴ ону тюз этер.
Сонг оьлюню гёммеге харж этер. Сонг борчларын тёлер. Сонг къалгъа-
нын уьч пай гьисап этип, бир пайындан васиятын тюз этер. Къалгъан эки
пайы – варисленикидир.

Варис болагъанлар (эргишилерден) ондур:

Аввалгъынчысы⁵ – оьлюню уланы.

Экинчиси – уланыны уланы. Нечакъы тёбен багъып гетсе де ярай. Масала⁶, уланыны уланыны уланыны уланы йимик. Амма арада къатынгиши болмай, янгыз эргишилер булан тагъылмакъ шарт. Масала, уланыны уланыны къызыны уланы – варис тюгюл.

Уьчюнчюсю – атасы.

Дёртюнчюсю – уллу атасы. Нечакъы оьрдеги ата болса да ярай. Масала, атасыны атасыны атасы йимик. Амма оьзюню де, оьлюню де арасында къатынгиши болмамакъ шарт. Масала, оьлюню анасыны атасы да, атасыны анасыны атасы да – варислер тюгюл.

Бешинчиси – ата бир, яда ана бир, яда экиси де бир къардашы.

Алтынчысы – ата бир, яда ата да ана да бир къардашыны уланы. Нечакъы тёбен багъып гетсе де ярай. Масала, шотай къардашыны уланыны уланыны уланы йимик. Янгыз ана бир къардашыны уланы буса – ол варис болмай.

Еттинчиси – атасыны ата бир, яда ата да ана да бир къардашы. Уллу аталарындан бирини къардашы болса да ярай. Атасыны янгыз ана бир къардашы буса – ол варис болмай.

Сегизинчиси – атасыны шол эсгерилген къардашыны уланы. Нечакъы тёбен багъып тагъылып гетсе де ярай.

Тогъузунчусу – оьлген къатынны эри.

Онунчусу – къулу азат этген гиши. Яда шол гишини уланы йимик бир эркек тухуму⁷.

Къатынгишилерден варис болагъанлар еттидир. **Авалгъынчысы** – къызы.

Экинчиси – уланыны къызы. Нечакъы тёбен багъып гетсе де ярай. Масала, уланыны уланыны уланыны къызы йимик.

---

1) Гьукму этмек – (мунда): масъаланы чечмек, къарар бермек.

2) Гьасилул калам – (арапча сёзтагъым): гьасиликалам, къысгъартып айтгъанда.

3) Закат – (арапча сёз): секет; шариятгъа гёре, гъар ким оьзюню гелимине гёре, йыллы ичинде арлы адамланы пайдасы учун бермеге борчлу харж.

4) Аввал – (арапча сёз): инг башлап, лап биринчи гезикде.

5) Аввалгъынчысы – инг биринчиси, лап башлапгъысы.

6) Масала (арапча сёз) – дарс, мисал учун, оьрнек.

7) Тухумундагъы къардашы.

Амма арада къатынгиши болмагъа ярамай. Масала, уланыны кызыны уланыны кызы – варис тюгюл.

Уъчюнчюсю – анасы.

Дёртюнчюсю – уллу анасы. Нечакъы оърдеги анасы болса да ярай. Анасыны анасыны анасы йимик. Ата ягъындан болса да башгъа тюгюл. Масала, атасыны анасы йимик.

Амма гъар гьалда⁸ оъзюню де, оълюню де арасында – оълюден къайры эки къатынгишини арасына тюшген эргиши болмамакъ шарт. Масала, атасыны анасы – варис тюгюл. Атасыны анасыны атасыны анасы да – варис тюгюл.

Бешинчиси – ата бир, яда ана бир, яда экиси де бир кызардашы.

Алтынчысы – оълюню къатыны.

Еттинчиси – къулну азат этген къатынгиши.

Танбигъ. Тухумну ичиндеги бу эсгерилген варислерден оъзге къардашлагъа – **завул-аргъам**⁹ деп айтыладыр.

ПАЙЛАНЫ ДА, ПАЙ ЕССИЛЕНИ ДЕ БАЯНЫ

Варис – яда пай есси болур, яда болмас. Пай есси болмагъан варисге – **асаба**¹⁰ деп айталар. Асабаны иши – пай есси болмагъан ерде бары да малны алмакъдыр. Пай есси бар буса, асаба ондан къалгъанын алыр. Пай ессилерден зат къалмаса, асаба магърюм болуп да къалыр.

Пайлар алты тюрлюдюр:

Аввалгъынчысы – малны яртысы. Ону алагъанлар дёртдюр: авлетден вариси ёкъ болуп оылген къатынны эри – бир. Оълюню янгыз бир кызы – эки. Уланыны янгыз бир кызы – уъч. Ата бир, яда ата да ана да бир янгыз бир кызардашы – дёрт.

Танбигъ. Бу эсгерилген уъч де кыздан къайсы буса да, янгыз болду-болмады – башгъа тюгюл, оъзюню ата да ана да бир эркъардашы булан бирче болса, пай есси болмакъдан чыгъып, эркъардашы йимик асаба болуп къала. Амма янгыз ата бир эркъардаш болса, ата бир кызардашын асаба этип болмай.

Оълюню уллу атасы, яда кызы, яда уланыны кызы болгъан ерде де, оълюню ата бир, яда ата да ана да бир кызардашы – асаба болуп къала. Оълюню уланыны уланы да, уланыны кызын асаба эте – шол¹¹ кызы оъзюню пайындан магърюм къалгъан ерде. Ол ер артда гележек¹², иншаъ Аллагъу Таала.

Шол улан шол кыздан тѣбен болса да къайырмай. Масала, оълюню уланыны уланыны уланы да, уланыны кызы да йимик. Оълюню къардашыны уланы – гъеч бир къатынгишини асаба этмей, нечакъы оъзюню ата-ана бир кызардашы буса да.

---

8) Гъар гьалда – болма герекли, болма ярай.

9) Завул-аргъам (арапча сѣзтагъым) – ана якъдан болгъан тухум-къардашлар. (Толу гьалда билмек учун, сонг гележек «Завул-аргъамланы баяны» деген бѣлюкге къара).

10) Асаба яда ьассаба (арапча сѣз) – ата якъдан болгъан тухум-къардашлар; шариатгъа гѣре, оъзлеге варис пай тиймейген тухум-къардашлар.

11) Шол – шо, ол.

12) Артда гележек – «сонг эсгерилежек (айтылажакъ яда язылажакъ)» деген маънада.

Экинчиси – дёрт пайны бири. Ону алагъанлар экидир: Авлетден¹ вариси бар болуп оьлген къатынны эри – бир. Шол варис авлетини авлети буса да – башгъа тьогюл. Амма завул-аргъамлардан буса – ёкъ деп гъисап этилер. Авлет болду, авлетни авлети болду, дини башгъалыкъ йимик варисликден гери урагъан артда гележек затлардан бири болгъан заманда да – ёкъ деп гъисап этилер.

Авлетден вариси ёкъ болуп оьлген гишини къатыны – эки. Къатынлар бирден артыкъ болса да, шол бир пайны уьлешип алырлар.

Уьчюнчюсю – сегиз пайны бири. Ону буса – авлетден вариси бар болуп оьлген гишини бир яда бирден артыкъ къатынлары алыр.

Дёртюнчюсю – уьч пайны экиси. Ол буса – янгыз бир болгъан заманда, малны яртысын алагъан, эсгерилип де гетген уьч де къатынгишиден гъарисини пайыдыр, бирден артыкъ болгъан заманда.

Масала, эки яда уьч кызы болса, олар уьч пайны экисин алырлар. Къалгъанлары да – шол кюйде.

Бешинчиси – уьч пайны бири. Ону алагъанлар экидир:

Авлетден вариси де къалмай, эркъардаш-къызардашдан бири де къалмай, яда бир къалып, бирден артыкъ къалмай оьлген оьлюню анасы – бир. Оьлю булан янгыз ана бир болгъан бирден артыкъ къардашлары – эки.

Бу къардашлар уланлар болса да, кызылар болса да – башгъа тьогюл. Бирлери улан, бирлери кызы болса, – шол эсгерилген пай кызылагъа да, уланлагъа да тенг этип уьлешинер.

Оьлюню ата бир, яда ата да ана да бир къардашлары да бар ерде, уллу атасы уьч пайны бирин алагъан кюю де бола. Ол да артда гележек, иншаъ Аллагъу Таала.

Алтынчысы – алты пайны бири. Ону алагъанлар еттидир:

Авлетден вариси бар болуп оьлген оьлюню оьз атасы – **бир**.

Авлетден вариси бар болуп оьлген оьлюню уллу атасы – **эки**.

Авлетден вариси бар болуп яда эркъардаш-къызардаш ягъындан бирден артыкъ зат къалып оьлген оьлюню анасы – **уьч**.

Бу бирден артыкълар бары да эркек болса да, бары да тиши болса да; бирлери эркек, бирлери тиши болса да – башгъа тьогюл. Оьлю булан буланы нечакъы янгыз анасы бир болса да – башгъалыкъ этмей. Бу къардашлардан да ювукъ бирдагъы варислер де бар болуп, ол варислер себепли бу къардашлар малдан магърюм къала буса да – башгъа тьогюл.

Амма бу къардашларда дини башгъалыкъ йимик варисликден гери урагъан бир сыпат² бар буса, шол заман булар ёкъ йимик гъисап этилир.

Оьлюню уллу анасы – **дёрт**. Уллу аналар бирден артыкъ буса, шол бир пай – арада уьлешинир.

Оьлюню оьз кызы булан бирче жыйылгъан уланыны кызы – **беш**. Бу кызы да, бирден артыкъ буса, шол пай – арада уьлешинир.

Оьзюнден оьрде оьлюню уланыны кызы деп бирдагъы кызы бар буса да, тебенги уланыны кызы – алты пайны бирин алыр.

1) Авлет («авлад» деген арап сёзден) – баласы, яшы.

2) Сыпат («сифат» деген арапча сёзден) – аламат, хас белги, хаслыкъ, айрычалыкъ, башгъачалыкъ.

Оьлюню ата ва ана да бир кызардашы булан бирче жыйылган янгыз ата бир кызардашы – алты. Бу ата бир кызардаш да бирден артык буса, шол пай – оланы арасында уьлешинир.

Оьлюню янгыз ана якьдан болган бир эркьардашы яда бир кызардашы – етти.

АСАБАЛАНЫ БАЯНЫ

Асабалар бир-нече табун³ бар: бирлери ювукь, бирлери йыракь. Ювукь табун бар туруп, йыракь табунгьа таракадан⁴ зат болмай.

Инг ювукь табун – оьлюню уланыдыр.

Сонг – уланыны уланыдыр. Нечакьы тьбен багьып гетсе де ярай. Масала, уланыны уланыны уланы йимик.

Сонг – атасыдыр.

Сонг – уллу атасыдыр. Нечакьы оьрдеги атасы да. Оьлюню ата да ана да бир кьардашы да, янгыз ата бир кьардашы да – оьлюню уллу атасы булан тенгдир. Бу кьардашлар да, уллу ата да жыйылса. Оланы башгьа гьукмулары⁵ бар. Артда гележек, иншаь Аллагьу Таала.

Уллу ата да, ону альягьында эсгерилген уьч де асаба да болмагьан ерде инг ювукь табун – оьлюню ата да ана да бир кьардашыдыр.

Сонг – янгыз ата бир кьардашыдыр.

Сонг – бу эки де кьардашны уланларыдыр. Бу уланланы гьисабы да – булар оьрлюкде-тьбенликде тенг болса, ата да ана да бир кьардашны уланы – мал есси болуп, янгыз ата бир кьардашыны уланы магьрюм кьалыр. Амма бири оьрде, бири тьбен болса, мал есси – оьрдеги уландыр. Нечакьы шол оьрдегиси янгыз ата бир кьардашыны уланы буса да. Масала: ата да, ана да, бир кьардашыны уланыны уланы да, янгыз ата бир кьардашыны уланы да жыйылган ерде, мал – ата бир кьардашыны уланына болур.

Сонг ювукь табун – оьлюню атасыны ата да ана да бир кьардашыдыр.

Сонг – ата бир кьардашыдыр.

Сонг – бу эки де кьардашны уланларыдыр. Бу эки уланны гьисабы да – альякьда гетген⁶ эки уланны гьисабы йимикдир.

Сонг – оьлюню уллу атасыны ата да ана да бир кьардашыдыр.

Сонг – янгыз ата бир кьардашыдыр.

Сонг – бу эки де кьардашны уланларыдыр. Бу эки уланны гьисабы да – альякьдагьы эки уланны гьисабы йимикдир.

Сонг, оьлю азат этилген кьул эди буса, – ону азат этген гишидир.

Сонг – шол гишини эркек асабаларыдыр.

Танбигь. Бу ерге ерли эсгерилген асабаланы бири де екь буса, бары да тарака яда пай ессилерден кьалган зат – байтулмалгьа⁷ болур, низамлы кюйде адил булан юрюле буса. Ол да гьалиги заманда болмайган зат. Болмагьан сонг, пай ессилерден кьалган зат дагьы да кьайтып, пай

3) Табун – (мунда): «гюп, бьлюк, группа» деген маънада.

4) Тарака (арапча сьз) – варислик; оьлген адамдан варисликге кьалган мал-матагьны уьлешив, пайлав.

5) Гьукмулары (арапча сьзден) – чечилме герекли кьайдалары, чечеген кюйлери.

6) Альякьда гетген – уьсте эсгерилген (айтылган, язылган).

7) Байтулмал (арапча сьз) – пачалыкь хазнасы яда жамиятны пайдасына кьолланмакь учун сакьланагьан мал-матагь.

ессилерден – эрден де, къатындан да озгелерине берилер. Берилмек де – алгъан пайларына гёре болмагъа герек.

Масала: пай ессилер эки болуп, бири дёрт пай, бири эки пай алгъан эди буса, къалгъан затны уьч пай гысап этип, эки пайы – дёрт пай алгъангъа, бир пайы – эки пай алгъангъа болур. Пай есси бир тюгюл ёкь буса, озюнню пайын алгъан сонг, къалгъан зат да озюне къайтып, бары да малны есси болур.

ЗАВУЛ-АРГЪАМЛАНЫ БАЯНЫ

Гъалиге ерли эсгерилген асабалар ёкь йимик, къалгъан затны къайтарып къоймагъа пай ессилер де ёкь буса, шол заманда варислер – завул-аргъамлардыр.

Завул-аргъамлардан бир гиши тюгюл табулмаса, шол гиши – бары да малны есси болур, – эргиши болду, къатынгиши болду.

Бирден артыкь болса, шол завул-аргъамланы гъар бириси озюнню де, озюнню де арасында инг озюне ювукь ерде болгъан варислеге ерли тартылып гелип, шол варисни орнуна тюшюрюлюр. Масала, озюнню къызыны къызы – озюнню къызыны орнун тутар.

Ата бир эркъардашыны уланыны къызыны уланы буса, эркъардашыны уланыны орнун тутар. Амма озюнню анасыны эркъардашы да, къызардашы да, озюнню оз анасыны орнуна тюшюрюлюрлер. Уллу анасыны орнуна тюшюрюлмеслер. Озюнню атасыны къызардашы да, янгыз ана бир эркъардашы да, – озюнню атасыны орнуна тюшерлер. Уллу атасыны яда уллу анасыны орнуна тюшмеслер.

Завул-аргъамланы бирлери варисге ювукь, бирлери йыракь буса, мал – варисге ювукь болгъанныкидир, нечакьы озлюге йыракь болса да. Масала, озюнню уланыны уланыны къызыны къызыны уланы – мал есси болуп, озюнню къызыны къызыны къызыны къызы – малдан магърюм къалыр.

Варислеге завул-аргъамланы бири ювукь, бири йыракь болмай, тенг болса, шол варислени гъали де сав деп гысап этип, малны уьлешген сонг, гъарисини пайын озюне тагъылгъан завул-аргъамгъа берир.

Бир варисге уьч-дёрт завул-аргъам тагъылгъан буса, шол варисни пайын завул-аргъамлар оз араларында эргишиге эки пай, къатынгишиге бир пай этип уьлеширлер. Амма шол варис озлюге янгыз ана бир эркъардаш яда къызардаш эди буса, ону пайын завул-аргъамлар эргишиге де, къатынгишиге де тенг этип уьлеширлер.

Эки табун завул-аргъамлар озлени орнуна тюшеген эки варисни бири-биринден гючлю болуп, гючсюзню малдан магърюм эте буса, малдан магърюм болагъанына тагъылгъан завул-аргъамлагъа таракадан зат болмас. Масала, озюнню къардашыны уланыны къызыны къызы мал есси болуп, ону булан жыйылгъан озюнню атасыны къардашыны уланыны къызыны къызы – малдан магърюм къалыр.

Озюнню оз къардашыны уланы, атасыны къардашыны уланына мал къоймайгъаны – асабаланы сёйлейген ерде англанды¹. Бир завул-аргъам озлюге эки якьдан тагъылса, эки варисни орнун тутуп, эки пай алып.

1) Англанды – англатылды, баянлыкь (англатыв) берилди. («Асабаланы баяны» деген белюкте къара).

Завул-аргъамлар булан оьлюню эри яда къатыны жыйылса, ону пайын – малны башындан нукъсансыз тамам кюйде бермеге герек. Къалгъаны – завул-аргъамланыкидир. Эр-къатынны бири оьлюп, къалгъан бири завул-аргъам да болуп, дагъы завул-аргъам да ёкъ буса, – бары да малны шол алып.

Танбигъ. Оьзге варис йимик завул-аргъам да табулмаса, шол тарака кимни къолуна тюшсе де алып, тийишли ерлерине харж этмеге герек. Тийишли ерлерин оьзю билмей буса, билеген гишиге тапшуруп.

ГЪАЖБУНУ² БАЯНЫ

Варислени бирлери бирлерин малдан гери уруп, магърюм этмегине – «**гъажбу**» деп айтыла. Асабаланы ювукълары йыракъларын гъажбу этегени альякъда гетди³. Бу ерде мурат – башгъалардыр.

Ким буса да оьлюге башгъа бир гиши булан тагъылса, арадагъы шол бир гиши дегенибиз бар туруп, мал алмас. Гъажбу этилир. Масала, оьлюню атасы бар туруп, атасыны атасы; яда уланы бар туруп, уланыны уланы – мал алмас.

Амма оьлюню ана бир къардашыны бу ерде башгъалыгъы бар. Ол буса, – эркек болду, тиши болду, – анасы сав туруп да, оьзюню тийишли пайын алып. Ата якъдан болду, ана якъдан болду, уллу ананы – оьлюню оьз анасы гъажбу этер.

Ана якъдан болгъан ювукъ уллу ана да, ата якъдан болгъан йыракъ уллу ананы гъажбу этер. Амма ата якъдан ювугъу – ана якъдан йырагъын гъажбу этмей, экиси де бир пайны уьлешип алырлар.

Ата якъдан ювукъ уллу ана – ата якъдан йырагъын да, ана якъдан ювукъ уллу ана – ана якъдан йырагъын да гъажбу этер.

Оьлюню сав уланы – оьлген уланыны къызын гъажбу этер. Шол къызыны, оьлюню бирден артыкъ къызлары бар буса, – булар да гъажбу этер. Амма шол къызыны асаба этеген альякъда эсгерилип гетген бир улан бар буса, оьлюню оьз къызларындан къалгъан зат – шол улангъа да, къызгъа да болур. Янгыз ата бир болду, ана бир болду, экиси де бир болду, – гъар нечик болса да, оьлюню эркъардашын да, къызардашын да – оьлюню атасы гъажбу этер. Оьлюню уланы да гъажбу этер. Уланыны уланы да гъажбу этер, нечакъы тёбен болса да.

Оьлюню янгыз ата бир къардашын – оьлюню бир ата да ана да бир болгъан асаба къардашы да гъажбу этер. Шол асаба болгъан къардашы, – эркек болду, тиши болду, – башгъа тюгюл. Масала, оьлюню ата да ана да бир къызардашы, оьлюню къызы булан бирге жыйылгъанда, асаба болуп, оьлюню янгыз ата бир къардашына мал къоймай.

Оьлюню янгыз ана бир къардашын – оьлюню авлетден вариси бар буса, шол да гъажбу этер. Уллу атасы да гъажбу этер.

Оьлюню янгыз ата бир къызардашын – ата да, ана да бир болгъан бирден артыкъ къызардашлары да – гъажбу этер. Амма шол ата бир къызардашны эркъардашы да бар буса, ону булан асаба болуп, экиси де – ата да ана да бир болгъан къызардашларындан къалгъан затны алырлар.

---

2) Гъажбу (арапча термин) – оьлюню ювукъ тухум-къардашлары болмакълыгъы себепден, оьзге йыракъ (арек) къардашларын варисликден магърюм къалдырыв.

3) Альякъда гетди – демек: алда (уьстде) эсгерилди, айтылды, язылды.

Варис болмакъдан гери урагъан (дини башгъалыкъ йимик, къул болмакъ йимик) бир сыпат озьюнде бар гиши – озьге гишини малдан магърюм этип де, кѣп болагъан пайын аз этип де болмас.

ВАРИСЛИКНИ ЭКИ ЁЛУ ЖЫЙЫЛГЪАНЛАНЫ БАЯНЫ

Бир гишиде пай ессилик де, асабалыкъ да жыйылса, – эки де якъдан варислик этер. Масала, къатыны оьлюп къалгъан эр – шол къатынны атасыны кърдашындан къалгъан улан болгъан заманда йимик.

Бир гишиде эки тюрлю асабалыкъ жыйылса, – гючлюсю булан варислик этер. Масала, бир гиши оьлюню кърдашы да болуп, азат этген бий де болгъан заманда йимик. Кърдашлыгъы бийлигинден гючлю болмагъы – алъякъда англанды.

Бир гишиде эки тюрлю пай ессилик жыйылса да, – гючлюсю булан варис болур. Биринден бири гючлю болмакъ – бириси бирисин гъажбу эте буса да болур. Масала, бир гиши къатыны деп хыял этип анасын ятгъан сонг бир къыз тувуп, сонг шол гиши оьлсе, – шол къыз ону къызы да бола, ана бир къызардашы да бола. Амма янгыз къызлыкъ булан варислик этер.

Бири биринден гючлю болмакъ – бири бир де гъажбуланмай, бириси бир-бирде гъажбулана буса да, – болур. Масала, бир къатын оьлюню анасы да, ата бир къызардашы болса, – аналыкъ бир де гъажбуланмайгъан саялы, аналыкъ булан варислик этер.

Биринден бири гючлю болмакъ – бирин гъажбу этегенлер аз болуп, бирисин гъажбу этегенлер кѣп буса да, – болур. Масала, бир къатын оьлюню уллу анасы да болуп, ата бир къызардашы да болса, – уллу аналыкъ булан варислик этер. Эки якъдан пай ессилик жыйылгъан гишини гючлю ягъы, башгъа бир гиши булан гъажбуланып къалса, зайип¹ ягъы булан варис болур.

Эки тенг асабадан бирисини оьлюге башгъа бир якъдан да ювукълугъу болса, шол ювукълукъ саялы къалгъан бир асабадан озуп, ону малдан магърюм этмес. Масала, оьлюню атасыны эки кърдашындан къалгъан эки уланны бириси оьлюге ана бир кърдаш да болгъан заманда йимик. Ана бир кърдашлыкъны пайын алгъан сонг къалгъан затны экиси де тенг уьлешип алырлар.

Булар булан бирче оьлюню къызы да болса, бу къыз булан ана бир кърдашлыкъ гъажбу этилип, малны яртысы къызгъа болгъан сонг, къалгъан яртысы – экисине де тенг уьлешинир.

УЛЛУ АТА БУЛАН КЪАРДАШЛАНЫ БАЯНЫ

Оьлюню ата да, ана да бир, яда янгыз ата бир болгъан бир яда бирден артыкъ эркърдашы яда къызардашы, яда экиси де, оьлюню уллу атасы булан бирче жыйылып, булар булан бирче пай есси де болмаса, шол заман уллу атасы малны уьчден бири кѣп буса, ону алыр. Ондан эсе кърдашлар булан бирче бу да бир кърдаш йимик болуп уьлешип алмакъ кѣп буса, – ону алыр.

---

1) Зайип (арапча сѣз) – зайып, осал.

Масала, кьардашлар бир тюгюл ёкъ буса, уьлешип алмакъ –артыкъ. Кьардашлар уьч эргиши буса, – уьч пайдан бири артыкъ. Кьардашлар эки эргиши, яда бир эргиши де, эки кьатынгиши де буса, – уьч пайдан бири де, уьлешип алмакъ да, – тенг.

Уллу ата да, кьардашлар да булан бир, яда бирден артыкъ пай есси де бар буса, – шол заман уллу ата, малны алты пайдан бири кёп буса, ону алыр. Ондан эсе пай ессилерден кьалгъан затны уьч пайындан бири кёп буса, – ону алыр. Пай ессилерден кьалгъан затны, – кьардашлар булан уьлешип алмакъ кёп буса, – ону алыр.

Пай ессилер алгъан сонг, таракада янгыз алты пайдан бири кьалагъан кюю де бола. Ондан да аз кьалагъан кюю де бола. Бир зат да кьалмайгъан кюю де бола. Бу ахыргъы уьч де гьалда, уллу ата, «мен де алты пайдан бирини есси-мен» деп, пай ессилеге кьошулур. кьардашлар магърюм кьалырлар.

Уллу ата булан бирче оьлюню, – бир болду, бирден артыкъ болду, – ата да ана да бир кьардашы да, янгыз ата бир кьардашы да болса, шол заманда да уллу атагъа аляжкъда эсгерилип гетген зат болур.

Амма бу заман уллу ата кьардашлар булан уьлешип алмагъа суюсе, ата да ана да бир болгъан кьардаш уллу атагъа: «мен сагъа хабаргъа янгыз ата бир кьардашны да санайман» деп айтар. Ону да санап уьлешген сонг, ата да ана да бир кьардаш, бир яда бирден артыкъ эргиши эди буса, кьызардаш да болсун-болмасын, янгыз ата бир кьардашны гьажбу этип, ону пайы да – олагъа кьайтар.

Ата да ана да бир кьардаш, бир кьатынгиши эди буса, – оьюне малны яртысы кьадар² болмакъгъа ерли ата бир кьардашны кьолундагъын кьайтарып алыр.

Бирден артыкъ кьатынгиши эди буса, оьзлеге малны уьч пайдан экиси кьадар болмакъгъа ерли кьайтарып алырлар. Бирден артыкъ кьатынгишилер, малны уьч пайындан эки пайы болмакъгъа ерли кьайтаргъан сонг, таракадан гьеч зат кьалмас.

Бир кьатынгиши малны яртысы кьадар болмакъгъа ерли кьайтаргъан сонг, дагъы да зат кьалагъан кюю бола. Шол кьалгъан зат – янгыз ата бир кьардашгъа болур.

АЛЪЯКЪДАГЪЫ КЪАЙДАЛАГЪА ХИЛАФ³ ГЕЛЕГЕН МАСЪАЛАЛАНЫ БАЯНЫ

Олар уьчдюр: **Авалгъынчысы** – ата да, ана да, эр-къатынны бири де жыйылгъан масъаладыр⁴. Бу ерде ана бары да малны уьч пайындан бирин алмас, эрден яда кьатындан кьалгъан затны уьч пайындан бирин алыр. Масала, оьлюню атасы да, анасы да, кьатыны да бар ерде, тараканы дёрт пай этип, бири – кьатынгъа, бири – анагъа, экиси – атагъа болур.

Экинчиси – эр де, ана да, ата да, янгыз бир кьызырдаш да жыйылгъан масъаладыр. Кьызардаш оьлюге ата да ана да бир, яда янгыз ата бир кьызардаш

2) Кьадар (мунда) – ерли, ювукъ санавда.

3) Хилаф (арапча сёз) – хилап, терс, кьыйышмай, кьаршы; кьарышыкълы.

4) Масъала (арапча сёз) – чечилмеге герекли гьал.

болмагъа герек. Бу ерде уллу ата шол кызардашны асаба этмес. Кызардашгъа – малны яртгысы, уллу атагъа – алты пайдан бири, эрге де – малны яртгысы, анагъа – уьч пайны бири болур. Шу гысапда уьлешинген сонг, уллу ата да, кызардаш да алгъан пайларын янгыдан кыошуп, эргишиге – эки пай, кыатынгишиге – бир пай этип, бирдагъы керен уьлеширлер.

Уьчюнчюсю. Ана да, эр де, – эркек болду, тиши болду, – янгыз ана бир болгъан эки кыардаш да; бир болду, бирден артыкъ болду, – ата да ана да бир эркыардаш да жыйылгъан масъаладыр. Шол эркыардашны – кызардашы да болду-болмады – башгъа тюгюл. Ана болмай, ону орнуна уллу ана болса да – башгъа тюгюл.

Бу ерде пай есилер пайларын алгъан сонг, ата да ана да бир кыардашгъа зат кыалмай тура. Янгыз ана бир кыардашгъа да малдан зат болгъан заманда, ата да ана да бир кыардашгъа болмай кыалмакъ – арив тюгюл. Ону учун, тараканы ана бир кыардашлар алагъан уьчден бир пайын да – ата да ана да бир кыардаш да ортакъчылыкъ этип, эки де табун – ону арада кыатынгишиге де эргишиге де тенг этип, уьлешип алырлар. Бу ерде ата да ана да бир кыардаш болмай, ону орнуна янгыз ата бир кыардаш болса, – магырюм кыалыр.

ВАРИСЛИКНИ СЕБЕПЛЕРИНИ БАЯНЫ

Альякъдагъы затлардан да анлангъангъа гёре, варислени себеплери уьчдюр:

Кыардашлыкъ – **бир**.

Кыулну азат этмек – **эки**. Амма азат этген гиши кыулну таракасын алса тюгюл, кыул ону таракасын алмайдыр.

Арада гебин кыйылып эр-кыатын болмакъ – **уьч**. Нечакъы оьлюр аврувунда гебин кыйылса да башгъа тюгюл. Ятмакъ, тутмакъ болса да башгъа тюгюл. Салынгъан кыатын уьзюлюп битмей кыайтарып алмагъа ярайгъан чакъы – эрине варис болур. Амма нечакъы эрини оьлюр аврувунда буса да салынгъан кыатын, кыайтарып алмагъа ери ёкъ кюйде уьзюлген буса, – варис болмас.

ВАРИСЛИКДЕН ГЕРИ УРАГЪАН ЗАТЛАНЫ БАЯНЫ

Бусурман да, оьзге диндеги гиши де – бири бирине варис болмас. Бийини ихтиярындан чыкъмагъан кыул да – гьеч гишиге варис болмас. Бир гишини оьлмегине себеп болгъан гиши де – шол оьлюге варис болмас. Себеп болгъан сонг, оьз кыолу булан оьлтюрсюн-оьлтюрмесин – башгъа тюгюл.

Зинадан¹ тувгъан яш атасына варис, атасы огыр да болмас. Амма зинадан тувгъан яш – анасына да, ана бир кыардашына да варис болур. Олар огыр да болур. Ыыракъ ерде болуп яда сувгъа бувулмакъ йимик бир себеп булан эки гиши оьлюп, алдын кыайсы оьлгени билинмесе, шоланы да бири бирине варис болмай, гьарисини малы – кыалгъан варислерине берилир.

Бусурман динден башгъа динге айлангъан гишини таракасы – байтулмалгъа болур, нечакъы байтулмал низамлы кюйде юрюлмей буса да.

---

1) Зина (арапча сёз) – никагъ этмейли жутлашмакъ, пасат юрюш, саякъ юрюш.

Пайгъамбар² болган гиши, оьзге гишини малына варис болса да, ону малына гиши варис болмас. Ону малы – садагъадыр.

ТАРАКА ТОКЪТАЛАГЪАН ЕРЛЕР

Бир гиши дюньядан гетген сонг, масала, оьзюню къатыны йимик яда ата бир къардашыны къатыны йимик бир къатын айлы къалып, шол къурсакъдагъы яш болса тюгюл башгъа варис де ёкъ буса; яда оьлюню къардашы йимик башгъа варис де бар болуп, къурсакъдагъы яш ону гъажбу этип къоймагъа ярай буса, шол заман – яш тувгъунча тарака токъталып турар. Къурсакъдагъы яш, оьзюню гъажбу этип болмайган башгъа варис бар буса да, пай есси тюгюл буса, шол заманда да – тарака токъталып турар. Масала, оьлюню бир яшы да бар болуп, къатыны да айлы гъалда къалган ер йимик.

Къурсакъдагъы яш, гъажбу этип болмаган бир яда бирден артыкъ варис де болуп, шол варислер пай есилер де болса, шол заман – тарака токъталмас. Амма бек игътиятлы³ кюйде уьлешинер.

Игътиятны кюю: масала, оьлюню айлы къатыны да, атасы-анасы да къалса, ата-анагъа да, къатын-гъа да инг зарарлы⁴ гъал къурсакъдагъы зат бирден артыкъ къызлар болса болмакъ учун, оьлюню къатыны да, атасы да, анасы да, эки къызы да къалган йимик гъисап этип уьлешинер. Къызланы пайын сакълап туруп, ёрагъандей эки къыз тувса, – олагъа берирлер. Тувмаса, ол заманда – къайтарыш этилер.

Тас болган гишини де, есир болуп гетген сонг хабары билинмеген гишини де малы – токъталып турар. Оьлмекни мугъкам хабары гелип токъташмаса, «кёп яшаса гъалиге ерли яшар» деген заманда, къади «оьлген» деп гъукму этген сонг, ону малын – гъукмуну заманында бар варислерине берер.

Тас болган гиши болду, есир болуп гетген гиши болду, оьзюне варис болагъан бир гиши оьлсе, шол заман – тас болган гишини де, есирни де пайын токътатып турар. Къалган оьзге варислеге де – игътият булан уьлешмеге герек. Масала, варислени бирлерине – тас болган гишини сав болмакълыгъы зарарлы болуп, бирлерине буса, – оьлген болмакълыгъы зарарлы буса, – гъарисине зарарлы болагъан кюйде гъисап этип берирлер.

Гъакъыкъатда эргишиму-къатынгишиму билинмей тураган хунса⁵ варис болган ерде, шол хунса, – эргиши болса да, къатынгиши болса да, – алагъан пайы тенг бола буса, огъар шол пайын берер.

Масала, хунса оьлюге янгыз ана бир къардаш болганда йимик. Хунса эргиши десек – бир башгъа, къатынгиши десек – бир башгъа пай бериле буса, шол заман огъар да, оьзге варислеге де инг аз болагъанын бермеге герек.

Масала, эр де, ата да, хунса яш да къалган ерде, тараканы он эки пай этген сонг – дёрт пайны бири деп – эрге уьч болур. Алты пайны бири деп – атагъа эки болур. Яртысы деп – хунсагъа алты болур.

---

2) Пайгъамбар (фарсча сёз) – пайхаммар, наби.

3) Игътият (арапча сёз) – гележекде гъеч бир зат болуп къалмакъ барны есге тутмакълыгъы булан, запас-резерв булан.

4) Зарарлы (сёзню арапча формасы) – зараллы, зиянлы.

5) Хунса (арапча сёз) – хунца, гермафродит; эркекликни ва къатынлыкъны алаатлары бирче бир адамны хасиятларында болув.

Он экиден кьалгъан бири – атаны да, хунсаны да арасында сакъланып турар. Бара-бара туруп, хунсаны гьакъкъьатда эргиши болмагъы билинсе, шол он экиден кьалгъан бирни – хунса алып. Къатынгиши болмагъы билинсе – ата алып.

ТАРАКА НЕЧЕ ПАЙГЪА УЪЛЕШИНЕГЕННИ БАЯНЫ

Тарака нечеге уьлешинегенин билдирмек учун, араб китапларда кеп кыйын бир кьайдалар языла. Олар араб охугъанлар¹ да гъаран билеген, бирлери билип болмай да кьалагъан затлар болмакъ саялы, биз мунда озъ ягъыбыздан – жагъиллеге де кыйын болмас йимик – тынч кюй язажакъбыз, иншаъ Аллагъу Таала.

Варислер бары да асаба да болуп, барысы да эргишилер, яда барысы да къатынгишилер болса, тарака шол варислени санаву чакъы пай этип уьлешинер.

Варислер асаба да болуп, бирлери эргиши, бирлери къатынгиши болса, бир эргиши – санавда да, пайда да – эки къатынгишини орнун тутар. Масала, бир гиши оьлген сонг, уьч уланы да, эки кызы да кьалса, тарака сегизге уьлешинер.

Варислер бары да асабалар болмай, бары да пай ессилер, яда бирлери асаба, бирлери пай есси болса, шол заман – тарака етти тюрлю санавдан бирисине уьлешинер. Етти де санав булардыр: эки, уьч, дёрт, алты, сегиз, он эки, йигирма дёрт. Бу етти санавгъа «аслул-масъалалар»² деп айтыла. Тарака буланы кьайсына уьлешинегени – пай ессилени пайларындан белгили болуп кьала.

Масала, бир къатын оьлюп, эри де, атасы да кьалса, эрни пайы – малны яртысы болмакъ саялы, тарака экиге уьлешинип, бириси – эрге, бириси – атагъа болагъаны белгили.

Масала, бир кызы оьлюп, анасы да, ата бир эркъардашы да кьалса, анасына – уьчден бири герек болмакъ саялы, тарака уьчге уьлешинип, бириси – анасына, экиси – эркъардашына болмагъы белгили.

Масала, бир гиши оьлюп, атасы да, уланы да кьалса, атасына – алтыдан бири герек болмакъ учун, тарака алтыгъа уьлешинип, бири – атагъа, беши – улангъа болмагъы белгили.

Масала, бир къатын оьлюп, эри де, анасы да, ата бир эркъардашы да кьалса, эрге – малны экиден бири, анагъа – уьчден бири тарыкъ болуп, кьалгъаны – эркъардашына герек бола.

Пай ессилени пайларына къарагъан заман тараканы уьлешмек учун – экиге де уьлешинеген, уьчге де уьлешинеген бир санав тарыкъ болмакъ билинип, – экиге де, уьчге де уьлешинеген санавланы инг азы да алты болмакъ саялы, бу ерде де тарака алтыгъа уьлешинип, уьчюсю – эрге, экиси – анагъа, кьалгъан бири – кызардашгъа болгъаны белгили бола.

Масала, бир гиши оьлюп, уланы да, къатыны да кьалса, къатынына – сегизден бири герек болмакъ саялы, тарака сегизге уьлешинип, бири – къатынгъа, еттиси – улангъа болмагъы белгили.

---

1) Араб китаплар – арап тилде яратылгъан китаплар. Араб охугъанлар – арап тилде язылгъан илмуланы охуйгъан, оланы англайгъан-билеген адамлар.

2) Аслул-масъала (гъисап илмуда кьолланагъан арапча сёзтагъым) – ортакъ знаменатель, дробларда сав санавну нече гесекге белюнегенин гёрсетеген санав: орус тилде: «общий знаменатель».

Масала, бир гиши оьлюп, анасы да, къатыны да, ата бир къардашы да къалса, анасына – уьчден бири, къатынына – дёртден бири болуп, къалгъаны – къардашына бола.

Сонг бу ерде уьчге де, дёртге де уьлешинеген бир санав тарыкъ болмакъ учун, уьчге де, дёртге де уьлешинеген санавланы инг азы – он эки деп, тарака он экиге уьлешинип, дёртюсю – анагъа, уьчюсю – къатынгъа, къалгъан беши – къардашына болмагъы белгили. Масала, бир гиши оьлюп, анасы да, къатыны да, уланы да къалса, алтыдан бири – анасына, сегизден бири – къатынына болуп, къалгъанын – уланы ала.

Сонг бу ерде алтыгъа да, сегизге де уьлешинеген бир санав тарыкълыгъы билинип, алтыгъа да, сегизде де уьлешинеген санавланы инг азы – йигирма дёрт болмакъ саялы, тарака йигирма дёртге уьлешинип, анасына – дёрт, къатынына – уьч, уланына – он етти болагъаны белгили.

АВЛУНУ³ БАЯНЫ

Тарака оьзлени бирине уьлешинеген етти санавдан уьчюсю бир-бир заман бираз артыкъ оьрге минеген кюю бар. Шол заман пайланы санаву артыкъ къадарлары аз бола. Шол кююде болуп оьрге минмекге – «авлу» деп айталар.

Артыкъ оьрге минеген уьч де санавдан **аввалгъынчысы** – алтыдыр. Алты артып гетип еттиге минеген кюю бола. Сегизде минеген кюю де бола. Тогузгъа минеген кюю де бола. Онгъа минеген кюю де бола. Къайсына минегени – пай есилени пайларын гьисап этсе, билинип къала.

Масала, бир къатын оьлюп, эри де, ата якъдан эки къызардашы да къалса, эрине – малны экиден бири, къызардашларына – уьчден экиси герек болмакъ учун, экиге де, уьчге де уьлешинеген санавланы инг азы – алты деп, аслул-масъалабыз – алты бола.

Алтыны эки пайындан бири деп, уьчню – эрине берип; алтыны уьч пайындан экиси деп, къызардашларына дёртню берейик десек, алты пай таманлыкъ этмей, етти пай тарыкъ бола. Шол заман алтыбыз еттиге минегени белгили болуп, тараканы еттиге уьлешмеге герек бола.

Масала, бир къатын оьлюп, эри де, ата якъдан эки къызардашы да, анасы да, ана якъдан эки эркъардашы да къалса, эрине – малны экиден бири, къызардашларына – уьчден экиси, анасына – алтыдан бири, эркъардашларына – уьчден бири герек бола.

Бу пайланы гьисап этип къарагъанда, экиге де, уьчге де, алтыгъа да уьлешинеген бир санав тарыкълыгъы маълум⁴. Олай санавланы инг гиччиси – алты болмакъ саялы, аслул-масъалабыз мунда да – алты бола. Алтыны экиден бири деп, уьчню – эрине; алтыны уьчден экиси деп, дёртню – къызардашларына; алтыны алтыдан бири деп, бирни – анасына; алтыны уьчден бири экини – эркъардашларына берейик десек, алты пай таманлыкъ этмей, он пай тарыкъ болмакъ саялы, бу ерде алтыбыз онгъа минмек белгили болуп, тарака – онгъа уьлешине.

Экинчиси – он экидир. Он эки де артып гетип, он уьчге минеген кюю бола. Он бешге минеген кюю де бола. Он еттиге минеген кюю де бола.

3) 'Авлу (арапча термин) – къыйышлашдырагъан гьал, тюз гелмей къалагъанлыкъ.

4) Маълум (арапча сёз) – малым, ачыкъ, белгили.

Он еттиге минмегине бир мисал: бир гиши оьлюп, къатыны да, ата ягъындан эки къызардашы да, анасы да, ана ягъындан эки эркъардашы да къалгъан ердир.

Уьчюнчюсю – йигирма дёртдюр. Йигирма дёрт артып барып йигирма еттиге минеген кюю бола. Масала, бир гиши оьлюп, къатыны да, атасы да, анасы да, эки къызы да къалгъанда йимик.

ПАЙЛАР СЫНМАКЪНЫ¹ БАЯНЫ

Масала, бир гиши оьлгенде, анасы да, атасаны дёрт къардашы да къалса, анасына малны уьчден бири болмакъ учун, тараканы уьчге уьлешип, бирни – анагъа, къалгъан экини – къардашлагъа бермеге герек бола. Амма эки пай дёрт къардашгъа сынмай туруп уьле-шинмей. Шол заман оланы гъарисин эки сындырып уьлешсе де ярай.

Амма яхшы гъисап этип къарасакъ, эки керен уьлешмей, бир керен уьлешип къоймакъны ёлу да бар. Он нечик болур десе, масала, бу ерде эки пай гишиге уьлешинмей буса да, шол эки пайны экиге уруп², дёрт этсек, – уьлешине.

Бу ери белгили болгъан сонг, шол экиге аслул-масъала болгъан уьчню оьзюн урсакъ, алты бола. Энди тараканы аввалдан да алтыгъа уьлешип, алтыны уьч пайындан бири деп, экисин – анагъа берсек, къалгъан дёрт – дёрт де къардашгъа сынмай уьлешинип къала. Бу кюйню эсгерилген ёл булан ойлашып тапмагъа герек.

Масала, бир къатын оьлюп, эри де, атасы да, анасы да, алты къызы да къалса, эрине – малны дёртден бири, атасына – алтыдан бири, анасына да – алтыдан бири, къызларына – уьчден экиси герек бола.

Бу пайланы гъисап этгенде, бу ерде дёртге де, алтыгъа да, уьчге де уьлешинеген бир санав тарыкъ болмакъ саялы, олай санавланы инг азы – он эки деп, аслул-масъалабыз – он эки бола. Он экини дёрт пайындан бири деп, уьчню – эрине; он экини алтыдан бири деп, экини – атасына, экини де – анасына; он экини уьчден экиси деп, сегизни – къызларына берейик десек, он экибиз – он бешге авлу эте.

Тараканы он бешге уьлешип, сегизин – алтыда къызгъа берсек, сынмай туруп олагъа уьлешинмей. Амма шол сегиз пайны уьчге уруп, йигирма дёрт этсек, сынмай уьлешинип къала. Бу ери белгили болгъан сонг, шол уьчге аслул-масъаланы авлусу булан бирче урсакъ, къыркъ беш бола. Сонг къыркъ бешни он беш пайындан уьчюсю деп, тогъузну – эрине; къыркъ бешни он беш пайындан экиси – алтыны – атасына; алтыны да – анасына; къыркъ бешни он беш пайындан сегизи деп, йигирма дёртню – алты да къызгъа берсек, сынмай уьлешине.

Масала: бир гиши оьлюп, анасы да, ана бир алты къардашы да, ата бир он эки къызардашы да къалса, малны алтыдан бири – анагъа, уьчден бири – къардашлагъа, уьчден экиси – къызардашлагъа герек бола.

Алтыгъа да, уьчге де уьлешинеген санавланы инг азы да – алты болмакъ саялы, бу ерде аслул-масъала – алты бола. Алтыны алты пайдан бири деп, бир-

---

1) Сынмакъ – сав санавгъа уьлешинмей къалмакъ, уьлешегенде гесеклер болуп чыкъмакъ.

2) Урмакъ – аргдырмакъ, зарбетмек: орус тилде: «умножать».

ни – анасына; алтыны уьч пайдан бири деп, экини – кьардашлагъа; алтыны уьч пайдан экиси деп, дёртню – кьызардашлагъа берейик десек, алтыбыз авлу этип еттиге мине.

Тараканы бу ерде еттиге уьлешмек яраса да, эки пай – алты кьардашгъа да, дёрт пай – он эки кьызардашгъа да сынмай туруп уьлешинмей. Амма яхшы гьисап этип кьарасакъ, сындырмай уьлешмеге де кюй табула.

Ол кюй де, масала, бу ерде шол эки пайны уьчге уруп, алты этсек, алты да кьардашгъа сынмай уьлешине. Дёрт пайны да уьчге уруп, он эки этсек, ол да – он эки де кьызардашгъа сынмай уьлешине.

Эки де табунну пайлары бир йимик урулса тюз болагъан уьч деген санав ойлашмакъ булан табулгъан сонг, шол уьчге аслул-масъала болгъан алтыны, авлусу булан бирче етти болгъан гьалда урсакъ, йигирма бир бола. Сонг, йигирма бир пайны етти пайындан бири деп, уьчню – анасына; йигирма бирни етти пайындан экиси деп, алтыны – алты да кьардашгъа; йигирма бирни етти пайындан дёртню деп, он экини – он эки де кьызардашгъа берсек, сынмай уьлешине.

Масала: бир кьатын оьлюп, эри де, анасы да, уллу атасы да, ата бир янгыз кьызардашы да кьалса, хас³ бу ерде уллу ата шол кьызардашны асаба этмейгени альякъда эсгерилди. Кьызардашгъа – малны яртысы, уллу атагъа – алты пайдан бири, эрге де – малны яртысы, анагъа – уьч пайны бири болмагъа герек.

Бу пайланы гьисабына кьарагъанда, бу ерде экиге де, алтыгъа да, уьчге де уьлешинеген бир санав тарыкъ болмагъы белгили болуп, олай санавланы инг азы да – алты болмакъ саялы, мунда да аслул-масъала – алты бола. Сонг, алтыны яртысы деп, уьчню – кьызардашгъа; уьчню де – эрге; алтыны алты пайындан бири деп, бирни – уллу атагъа; алтыны уьч пайындан бири деп, экини – анагъа бергенде, алтыбыз – тогъузгъа авлу эте.

Тогъуздан уьчюсю – кьызардашгъа, бириси – уллу атагъа бола буса да, альякъда да эсгерилип гетгенге гёре, булар экиси де кьолларындагъы пайлары кьошуп, эргишиге – эки пай, кьатынгишиге – бир пай гьисап булан, экинчилей бирдагъы керен уьлешме герек. Уьлешейик десек, пайлар сынмай туруп уьлешинмей. Буланы экисини де пайларын кьошсакъ – дёрт бола.

Эргиши эки кьатынгишини гьисабында болмакъ саялы, оьзлени санаву – уьч. Амма уьч гишиге дёрт пай уьлешинмей буса да, дёртню уьчге уруп, он эки этсек, – уьлешине. Бу ери билинген сонг, аслул-масъаланы авлусу булан бирче тогъуз болгъан гьалда, уьчге урсакъ – йигирма етти болуп, пайлар сынмай уьлешине: эрге – тогъуз, анагъа – алты, уллу атагъа – сегиз, кьызардашгъа – дёрт.

Гьаза вассалам⁴.

Санат 1331⁵.

(Абусуфьян ибну гьажжи Акай ад-Дагъистани ал-Гьазаниши. «Ажам параъиз». Тамирханишура, 1913 й.).

3) Хас (арапча сёз) – айрыча, айры кюйде.

4) Гьаза вассалам (арапча сёзтагъым) – «бу тамам болду, муну булан битди» деген маънада.

5) Санат (сана) (арапча сёз) – «йыл» демек. Эсги китапны ахырынчы бетинде бусурман тарх (гьижрат) булан гёрсетилген 1331-нчи йыл – христиан (миляди) календаргъа гёре – 1913-нчи йылгъа расгеле.

КЪАТЫНЛАР¹

Аврупада² яшайгъан гъар бир миллет озълени падишагълыгъын озгелерден оздурмакъ учун, гъар не затдан пайдаланмагъа имкан бола буса, андан гъафул³ къалмадылар. Шолай муратгъа етишмакъгъа⁴ инг уллу себеп: мактапланы, мадрасаланы кѣп этмакъда⁵, арив низамгъа салмакъда болмакъ саялы, инг аввал тиши-тырнагъы булан мактаплагъа къарышдылар. Мактапларда охувда-язувда не къадар низамлы болса да, яшлар чубукъ йимик къайсы якъгъа да иелеген заманында аналаны къолунда болагъан саялы, аналагъа да илму уйретип, маърипатлы⁶ этмеген чакъы заман мактаплардан юрекде бар кюйде маърипатлы гишилер чыкъмайгъаны белгили эди. Шону саялы мактаплар къатынлагъа-къызлагъа ортакъ болду.

Шол заман къатынланы охутмакъдан мурат – уйню тадбирин⁷ билип юрютмакъ да, яшланы сакълайгъан кююн билип сакъламакъ да эди.

Дюньядагъы инсанланы къап-яртысы болгъан къатын тайпа пачалыкъны ишлерине де къошулса, пачалыкъны дагъы да кѣп алдынъерли болажагъын сонг тюшондюлер. Шо ери билинген сонг, къатынлар да иш башына чакъырыла башлады.

Пулан⁸ бир къуллукъгъа гиши тарыкъ деп газетлеге язгъан сонг, шол къуллукъну талап этип жыйылгъан халкъдан имтигъан⁹ булан бирин сайлап алмагъа суйгенде, инг арив имтигъан берген гиши къатынлардан болагъан езиклер¹⁰ де болду. Гъали бугюн Аврупада телгъырафханалагъа¹¹ ерли иш башында эргшилер булан бирче къатынлар да бола.

Дюньядагъы бусурман болду, гавур болду, бары да пачалыкълар ярышда чабагъан атлар йимик, бир-биринден озмагъа далап этелер. Биринде бир тюрлю затдан пайда гѣрюнсе, къалгъанлары да ондан уьлгю алалар. Шо саялы, къатынланы ишге къошуп пайдаланмакъны пикрису Мисриде, Истанбулда¹² да

---

1) Къатунлар (диалект формада) – къатынгишилер, тиштайпалар, къатынлар. Бу текстни бирдагъы керен бермекни себеби: 1992 йылда чыкъгъан «Пайхаммарны ёлу булан» деген биринчи китапны текстинде хаталары кѣп эди, о саялы янгыдан бермекни арив гѣрдюм. О китапны 18-нчи бетинде гѣрсетилген кюйде, профессор С.-М. Акъбиев берген эди. Тек, нетерсен, сонг къарагъанда, ону текстинде хыйлы хаталар къоюлуп табылды.

2) Аврупада – Европада.

3) Гъафул – къапул, хантав, гъайсыз-тергевсюз.

4) Етишмекге.

5) Этмакъда (диалект формада) – этмекде.

6) Маърипатлы – билимли, билим алгъан.

7) Тадбир (арап сѣз) – амал, чара, эп, ёл.

8) Пулан – палан, къайсы буса да бир.

9) Имтигъан (арап сѣз) – сынав, экзамен.

10) Език – гезик, ерге, жерге.

11) Телгъырафхана – телеграфлар булан машгъл идараны ую.

12) Мисри – Египет пачалыкъы. Истанбул – Стамбул шагъар; Османлы (Эсги Тюркия) пачалыкъны умуми аты.

хозгъалышды. Яшлар кыырда эшитгенин уйде де айтагъан йимик, Мисриден, Истанбулдан Аврупагъа барып охуп гелгенлени сёзлери бу пикругъа къувват береди. Амма Истанбулда да, Мисриде де къатынланы бетлеринде пердев, аркъаларында шаршав болмакъ саялы, къатынланы ишге къошмакъ масъаласы тийишли кюйде майдан алмагъа болмай эди. Сонг ахырда ол масъаладан пердев масъаласы тувду. Мундан он йыл аввал Истанбул булан Мисрини алимлери пердев масъаласына машгъул эдилер.

Борч (деп) айтагъанлар болгъан йимик, борч тюгюл деп айтагъанлар да болду. Тайдрамагъа герек деп айтагъанлар да бар йимик, тайдырмагъа ярамас деп айтагъанлар да болду.

Биз де бир-эки сёз айтмагъа ярар. Шариатны тюнтюп къарасакъ, Къуръанда да, пайгъамбар¹³ саллаллагъу алайгъи ва салламны гъадислеринде де къатынлагъа пердев салмакъ борч деген зат гёрюнмей.

Сонггъу алимлер, гъар неден буса да, борч деп айтмагъа сюелер.

Герти бир зат бар, аны¹⁴ да айтайыкъ: Къуръанда бар, пайгъамбар саллаллагъу алайгъи ва салламны къатынлары бетлерине пердев салып, ят гишилерден ашынсын деген зат.

Сонггъу алимлер, «озгге къатынлар да башгъаму» деп, олагъа да борч этмеге суйген болмагъа ярай. Амма пайгъамбар алайгъи ссаламны къатынлары башгъа, озгге къатынлар башгъа. «Я нисаан набийи, ластунна ка агъадин мина ннисаи»¹⁵ деген аят: пайгъамбар алайгъи ссаламны къатынлары озгге къатынлар йимик тюгюл деп сёйлей.

Олай болгъан сонг, олагъа болгъан гъукму башгъалагъа да болмакъ борч болмаса ярай.

Къуръанны бирдагъы еринде, бары да къатынлагъа бир йимик адаб¹⁶ уйретмакъ учун, «сиз орамда юрюйгенде гёзлеригизни эки якъгъа къаратмай, алдыгъызда сакълагъыз. Юзюк йимик, билезик йимик аривлик затларыгъызны да бир тюрлю ишаралар этип барлыгъын билдирмей юрюгюз» деген затланы айта.

Шол ерде – «бетлеригизге пердев салып, аркъагъызгъа шаршав гийип юрюгюз» деп де айтмагъан. Борч буса айтар эди деп эсге геле.

Энди, борч болмагъандан сонг, «бизин Дагъыстандан озгге бусурман вилайтлардагъы къатынлар бетлерине пердев салып яшырып юрюмек къайдан гелген зат болмагъа герек» деп бир гиши суал этмеге ярай. Биз шо суалгъа жавап ойлашгъанда, эки тюрлю затгъа юрегибиз бара:

Биринчиси – пайгъамбар алайгъи ссаламны къатынлары, Аллагъу Тааланы буйругъу булан, бетлерине пердев салгъанда, озгге къатынлар да озлеге борч болмаса да, олагъа ошамакъ учун сала гелген болмагъа ярай.

Экинчиси – альякъда бийлер-ханлар озлер учун уыч-дёрт къатындан башгъа да, он-он беш къаравашлар да сакълай болгъанлар. Он беш де, йигирма да къатын янгыз бир эргишиге байланса сабурлукъ этмакъ да¹⁷, бир эргиши йигирма къатынгъа таманлыкъ этмакъ да, кёбюсю гъалда, болмас йимик зат.

---

13) Пайгъамбар (фарсча сёз) – пайхаммар.

14) Аны (эсги къумукъ языв тилде) – ону.

15) Къуръандагъы сёзлер: 33-нчю сурадагъы 32-нчи аятда.

16) Адаб (арапча сёз) – эдеп, къылыкълылыкъ, тарбиялангъанлыкъ.

17) Этмакъ да (диалект формада) – этмек де.

Шо саялы, алдынгы бийлер-ханлар ят гишилени гёзюнден сакъламакъ учун, къатынларына пердев салып сакълай болгъангъа ошай. Олагъа къарап, оьзгелер де эте гелгендир.

Энди масъаланы бизин Дагъыстангъа оьлчеп къарайыкъ: пердев масъаласы Мисриде де, Истанбулда да гъар нечик суйсе гелсин, бизге де гелип арагъа тюшежакъ¹ масъала тюгюл, бизин къатынларда пердев ёкъ.

Къатынланы ишге къошмакъ масъаласын айтсакъ, огъар да бизин халкъ гъажатлы болуп арагъа салгъынча хыйлы сув эниш гетер. Биз ол ерге етишмегенбиз. Амма юз йыллардан сонг буса да арагъа тюшсе, янгыз шол бир масъала булан къутулажакъбыз. Пердев масъаласы бизин инжитмежек. Шогъар сама Аллагъгъа шюкюр...

* * *

...Алдынгы номерде² къатыныны бетлерине пердев салмакъдан узун калам язгъан эдик. Къатынланы эргишилер булан ишге къошмакъ ягъындан айтмагъа хыйлы сёзлер бар эди. Буса да, сёз узун болмасын деп, гележек номерге къойгъан эдик. Гъали ол якъдан да бир аз сёзлер язайыкъ.

Аврупаны халкъы бизден де, оьзгелерден де илмуда, маърипатда да, маданиятда да кёбок-кёп алгъа гетгени маълум³. Оьзгелерден озмакъда гъар не этип имкан буса, аны этгенлер. Гъар не юреклерине гелсе, аны иш булан да гёрсетгенлер. Амма, гъар кимге де белгили болмакъгъа гёре, бир гишини алды бир затгъа бакъса, ол затны гъалал этмакъ учун, – яхшы болду, яман болду, – гъар затгъа къол урагъан кюю бола. Шо оьзюню мурады учун пайдалы деп гъисаплагъан затны артда пайдасызлыгъы билинип къалагъан кюю де бола. Шону саялы, аврупаланы⁴ гъар бир заты яхшы деп айтмагъа да ярамас, пайдалы деп айтмагъа да ёл ёкъ. Олай болгъан сонг, биз Аврупадан кёп затларда уьлгю алмагъа герек буса да, ойлашмай бирден алып къоймакъ да гъакъыл тюгюл! Яхшы затму, яман затму, пайдалыму, пайдасызму, ойлашып алмагъа герекбиз. Бизин шариатыбызда ярайгъан болмагъын да билмеге герекбиз. Ондан башгъа да, алагъан затыбызны Аврупада бар кебинде алма ярамас. Бизин ерибизге де, яшавлугъубузгъа да ярашмайгъан ери барму деп, бар буса – алышындырып алмагъа да герекбиз. Ёкъ эсе, Аврупаны ерине де пайдалы да, яхшы да зат, бизин ерибизге, яшавлугъубузгъа гёре пайдасыз да, яман да болмагъа ярай.

Энди гелейик аслу мурадыбызгъа. Бизин дин ислам дюньягъа чыкъмакъдан аввал, гъеч бир миллетде къатынлагъа иътибар (тергев) ёкъ эди. Янгыз яш тапмакъ учун да, эргишини нафсул-гъавасын⁵ басылтмакъ учун да яратылгъан махлукъдан сагъына⁶ эдилер. Ислам олагъа кёп затда эргишилер булан тенглик берди.

Муслиманлыкъны аввалгъы⁷ заманларында сыйлы илмулу-маърипатлы къатынлар да етишген эди. Пайгъамбар алайгъи ссаламны гъадисинде: «Эргишилеге йимик, къатынлагъа да илму далап этмакъ борч», – деген сёз де бар.

1) Тюшежакъ (диалект формада) – тюшежек, етишежек.

2) Демек, «Гангчолпан» журналны 1918-нчи йылда басылгъан 10-нчу номеринде.

3) Маълум (арапча сёз) – малим, белгили, ачыкъ, аян.

4) Аврупаланы – европалылары.

5) Нафсул-гъавас – янгыз оьзюню гъислери, гъавасы.

6) Сагъырмакъ – шолай деп ойламакъ, деп эсине гелмек.

7) Аввалгъы – алдынгы, эжелги.

Буса да бара-бара муслиманлар да, оьзгелер йимик, къатынланы ягъын магъ-мул⁸ къойма башладылар. Шариат борч этмей буса да, бетлерине пердев де салынды, уйлеринде буса да туснакъ гьисаплы да болдылар. Къатынлагъа илму-маърипат уйретамакъ да⁹, эргишилер булан оланы тенг тутмакъ да оьзлени дининде, шариатында ёкъ буса да, аврупалылар кёп замандан сонг бу затгъа эс тапдылар. Эс тапгъан сонг, магъмул къоймай да юрютдюлер. Хас къатынланы жыйып, олагъа тарыкъ болагъан гъар-бир затны уйретеген низамлы мактаплар бар. Гъали бугюн аврупалы къатынлагъа къарасакъ, –опракъ тикмек ягъындан болду, аш этмек ягъындан болду, яш сакъламакъ ягъындан болду, эрлери булан арадагъы адаблар ягъындан болду, – гъар бир къатынлагъа тарыкъ затлар ягъындан, бизин къатынлар булан оьлченмес даражада алгъа гетгенни гёребиз.

Бу затлар гъар не ягъындан къарасакъ да яхшы затлар, булагъа сёзюбюз ёкъ. Биз де шолай болмагъа тийишли. Амма Аврупада бу затлар бютюнлюк этмей, къатынларын язувчулукъ йимик, тюкенде сатув-алув¹⁰ йимик ишлеге де сукъгъанлар. Бу затны буса бирден къабул этип къоймай, акътарып къарамагъа ерлери бар сагъынабыз.

Бир-экисин сёйлейик: аврупаланы шол къуллукъгъа гирген къатынларыны арасында – эри бар, уьо бар къатынлар да гёрюне, эмчек ичеген яшы бар къатынлар да бола. Шолай къатынлар, яш сакъламакъ учун, гъакъ булан башгъа бир къатын, яда кыз тутмаса болмас. Уьч-дёрт уй-агълюсю бар буса, аш-сув учун да, опракъ жувмакъ учун да, бирдагъы къатын тарыкъ, аны да гъакъ булан тутмагъа герек. Оьзю къуллукъдагъы къатын янгы опрагъын да гъакъ булан бичдирип, тикдирмесе амал ёкъ.

Гъасили, эри бар, уй-агълюсю бар къатын оьзю къуллукъда болгъан сонг, оьзюню орнуна башгъа бир къатын тутмаса болмай.

Энди къарайыкъ, бу къатын уйню тадбирине оьзю болгъан йимик яхшы къарармукен. Яшгъа, анасы болмагъан сонг, анасы йимик жаны булан къарайгъан къатын болмас. Шол саялы яш да бир аз-маз языкълыкъ гёрсе ярай. Гъар заман уйню, къатыныны гёзю болмагъан сонг, ашгъа-сувгъа чыгъагъан харж да эки къат артмагъа герек бола. Уйде уьч-дёрт йыллыкъ яшлар бар буса, олар да кёбюсю гъалда ят бир къатынны къолунда къалмакъ саялы, адаб ягъындан нукъсан къалажагъы белгили.

Андан¹¹ башгъа да, бу къуллукъчу къатынлар гъар заман бири чыгъа, бири гире туруп, бу ягъындан да онгайсызлыгъы бар. Гъар заман бир башгъасы булан гъал гелишдирмеге тюше. Бири чыкъгъанда, бирисин излей туруп да авара бола. Адамны жанын тындырып иш этегени де аз болмакъ саялы, кёбюсю гъалда, «къазакъ ишлей, мен тала» деген масалны айтмагъа тюше. Уйню къатыны, оьзюню кырмагъы къуллугъуна – отуз тюмен алып, бу къуллукъчу къатынгъа – айда он беш тюмен бере буса да, оьзю болмагъан сонг уйде болагъан оьзге зарарланы¹² да гьисап этгенде, бу къуллукъчу къатын – дагъы да артыкъ багъагъа токътайгъан кюю де болур.

---

8) Магъмул (арапча сёз) – тергевсюз, агъамият бермейли.

9) Уйретамакъ де.

10) Сатув-алув (диалект гёлеминде) – сатыв-алыв.

11) Андан (эски адабият формада) – ондан.

12) Зараланы, зиянланы.

Шо эсгерилген затлар саялы, эри бар, уый агълюсю бар къатын, къырдагъы къуллукъгъа гирмей, уыйню къуллугъун да этип, тадбирин де юрютюп турмакъны тийишли гёребиз.

Бизин къатынланы арасында: «Уый тутгъан – уый чакъы таш гётерир», – деген масал бар. Огъар гёре, уыйню къуллугъу да, тадбири де, бир къатындан артыкъ, эки къатынгъа таманлыкъ болур чакъы да бола.

Аврупада йимик бизде де, къатынланы ишге къошмакъны бирден-эки къабул этип къоймай, акътарып къарамагъа ерлери бар дегенибиз – эсгерилген затлар учун эди. Хайыры заралына тенг болмайгъан затны къабул этип къоймагъа ярамас.

«Уью де болмагъан, эшиги де болмагъан къызлар-къатынлар да бола, олар сама ярамасму къырда къуллукъгъа йибермеге», – деген суал чы геле. Буса да, гъар ягъын бир тутуп акътармай, бирден-бир къатынны къуллукъгъа сукъмакъны къабул этип къойсакъ, къуллукъгъа гиреген янгыз къызлар да, тул къатынлар да болуп къалмас, эрлери-уыйлери бар къатынлар да гирип гетер. Аврупада бугюн шолай гёрюне. Къыз заманында да уйренген къуллугъундан, къатын заманында айрылмагъа тынч тюгюл, айрылмай юрюмеге ярай. Шону саялы, бизде къатын-къызны къуллукъгъа сукъмакъны къапусун бегитип къоймакъ атив гёрюне.

«Эрли-уыйлю къатынны къуллукъгъа алмасын деп закон салынсын дагъы» десе, ол заманда да, бу зат Аврупагъа гёре атив буса да, бизге гёре анча¹ атив гёрюнмей. Эрге бармагъан къыз да, эри ёкъ тул къатын да, эргишилени арасында къуллукъда болса, пасатлыкъдан тартынып турмагъа болур деп айтма болмас.

Аврупалар бу затгъа анча къайгъырмай буса ярай, къайгъырмай да гёрюне. Амма бизин гъалиге ерли тутуп гелген намусубузда къатынлар пасат ёллагъа хилап² болмакъгъа гёре, биз къабул этердей зат тюгюл. Бизин пикрубугъа гёре, биздеги къызлар эрге барагъан чагъы³ болгъунча, къатынгишилеге тарыкъ болагъан гъар бир илмуну-маърипатны – мактапда болду, уюнде [болду] – касбу этмеге машгъул болуп, аз-маз буса да уый къуллукъгъа да къарап турмакъ атив гёрюне. Эрге бармагъа заманы етишгенде, эрге де барыр. Тул къатынлар да тюкенде-базарда да, фабрикаларда да къуллукъда болмакъдан, уйде олтуруп болагъан гъакъгъа опракъ йимик ишлеге машгъул болуп турмакъ атив болса ярай. Уый-агълюсю кёп бай гишилени уыйлеринде гъакъ булан къуллукъ этип турса да ёлу бар.

Алдынгъы номерибизде айтгъангъа гёре, бу масъала ювукъ арада бизин Дагъыстангъа тюшежакъ⁴ масъала тюгюлге ошай. Буса да, бир аз затланы айтып къоймакъ пайдасыз болмас бугъай.

(«Тангчолпан». Темирханиура, 1918 й . № 10, 10-14 б.; № 11, 12-15 б. .).

1) Анча (эсги къумукъ язъв тилде) – онча.

2) Хилаф (арапча сёз) – хилап, къаршы, къыйышмай, терс геле.

3) Чагъы – заманы.

4) Тюшежакъ (диалект формада) – тюшежек, тиежек.

А. АКАЕВ

МУКЪАДДИМА⁵

Эдеп-кылыкъ дегенибиз – адамланы адам этип, гъайванлардан айырагъан затдыр, адамны гъар кимни янында суюкюмлю де, иътибарлы⁶ да этип гёрсетеген бир сыпатдыр. Башгъа гъар тюрлю гъайванлар да, адамлар йимик ашайлар, ичелер, юхлайлар. Адамны олардан артыкъ этип айырагъан зат бар буса, ол да – гъакъыл, пикру, сёйлемакъ, илму, эдеп, кылыкъ йимик сыпатлардыр.

Озьюне гъар ким рази болуп, бар да халкъгъа бир йимик суюкюмлю гёрюнмеге суйген гишиге инг уллу себеп, инг гючлю чара – эдепли, кылыкълы болмакъдыр. Эдепли, атив кылыкълы бир бала озьюнню тартгъан алтундан багъалыдыр. Шолай бала, гележек гюнлерде атасыны-анасыны юзюнден башгъа да, бютюн миллетини юзюн де акъ этер. «Муна бу не яхшы гишидир!» деп халкъ бири-бирине гёрсетеген талайлы бир гишидир.

ГЪАДИС: «Акамлул муъминина иманан агъсанугъум хулукъан». Маънасы – «Муъмин къуллардан инг де иманы камил гиши – атив кылыкълы болгъаныдыр» деген сёз.

ГЪАДИС: «Иннал муъминина лауд дикю бигъуснил хулукъи даражатал къаъими ссаъими». Маънасы: «Муъмин гиши, атив кылыкъ себепли, гече туруп намаз къылагъан, гюндюз ораза тутагъан гишини даражасына етишер» деген сёз.

Бир адам нечакъы кёп зат билсе де, некъадар уллу даражалы болса да, кылыкъсыз болгъан сонг, гъеч бир къыйматы ёкъдур. Къылыкъсыз болгъан алим гишини емишсиз терекге ошатмакъ имкан болса да, кылыкъсыз да, жагъил⁷ де болгъан гишини ошатмагъа зат тапмакъ да тынч тюгюл.

БАШ

Баш – инсанны инг сыйлы саныдыр. Инсанны инсан этген, гъакъылы да; гъар затны гёрюп, тергеп алагъан гёзю де; гишини ваъзасына тынглап, гъакъылын алагъан къулагъы да; гъар гишини даражасын танымагъа инг дурус олъчев болгъан тили, авзу да – башында бола.

Бир гиши сёйлейген сёзге къаршы «герти» деп айтагъан ерде – башын энкейтмакъ да, «олай тюгюл» дейген ерде – башын силкмакъ да, бир затгъа ажаъ-иблик этгенде «гъай-гъай-гъай» деп башын ари-бери чайкъамакъ да – эдепли гишилени иши тюгюл. Уллу гишилени ягъында этмеге гъеч де ярамас.

---

5) Мукъаддима – башсёз, сёзню башы.

6) Иътибарлы – абурлу, абургъа-сыйгъа ва инамлыкъгъа лайыкълы.

7) Жагъил (арап сёз) – билимсиз, авам.

Яйны да, кышны да хас гийимлери бар. Яйда исси этеген уллу бёрк гийип, кышда гиччи енгил бёрк гиймакъ да – маънасызлыкъдыр.

Чалма чалмакъ динибизде сюннет буса да, алимлер йимик уллу бир гиши болмагъан сонг, очарларда, базарларда да чалып юрюмакъ арив тюгюл. Озьюню даражасын танымай, озге уллуланы да эксик¹ этмакъ бола.

Гъар заман тазалап къарамагъа эринмейген гишилер чачларын оьсдюрмакъны дин ягъындан зарары² ёкъ буса да, гъар гюн жувуп, тарап къарамагъа да эринеген, не заман къолу бошаса башын хашымагъа да узатагъанлар, чачын оьсдюрюп, башына бир юк гётермакъ да ошавлу болмай.

Мажлисде³, яда ашны ягъында, яда бир адам булан сёйлеп турагъанда, кисинден тарагъын чыгъарып, башын-сакъалын тараммакъ да – гишини маърипатсызлыкъын гёрсете.

Озьюнден уллу гишини башына, бёркюне тиймакъ да – эдепсизликдир.

ГЁЗ

Гёз Аллагъу Тааланы тарапындан берилген нечик уллу бир ниъмат экенин билмеге суйген гиши, сокъурланы гъалын-гюнюн тергеп къарасын. Шол заман озью Аллагъу Таалагъа некъадар шюкрю⁴ этмеге тийишли экенин билер.

Шариатда къарамагъа гъарам болгъан затлагъа къарамакъ да; бир гиши сёз сёйлейген заманда, аны тувра гёзюне къарап турмакъ да; яда гёзюн оьнге⁵ затгъа къаратып машгъул этмакъ да; орамда юрюйгенде, башын гётерип, гъар якъгъа яда бурулуп артгъа къарамакъ да; къаршы гелеген бир гиши оьтюп гетген сонг, огъар багъып айланып токътап къалмакъ да; бир гишини уьюне гиргенде, гъар затны тергеп къарай турмакъ да – эрши гёрюнеген ишлердендир.

Изнусуз бир гишини китабына, дептерине⁶, гишиден гелген кагъызына яда яза турагъан кагъызына къарамакъ да – эдепсизликдир.

Уллу шагъарланы орамларында юрюйгенде заман, магазинлени⁷ терезелеринде тизилген затлагъа тарыкъсыз токътап къарап турмакъ да, уллу миналаны⁸ гёргенде орамны ортасында гъайран болуп авзун ачып къалмакъ да – гишини бир жагъил болмагъын билдире.

Мажлисдеги ашлагъа кёп заман тувра къарап турмакъ да – сютюрлюкдюр. Мажлисде, ялкъгъанын билдирип, сагъатына кёп къарай турмакъ да, эсней-кюстюне турмакъ да – эдепден тюгюл.

Гёзден тийишли кюйде пайдаланмакъ – гъар затгъа тергевню гёзю булан къарамакъ булан да, хасокъда – пайдалы китаплагъа къарамакъ булан-дадыр.

---

1) Эксик – эсгик, тебен, биябур.

2) Зарар – (арап сёз): зарал, зиян.

3) Мажлис – (арап сёз): кёп адамлар бирче жыйылгъан ер.

4) Шюкрю – («шукр» деген арап сёзден) шюкюрлюк, разилик, баракаллалыкъ.

5) Оьнге – оьзге, башгъа.

6) Дептер – тептер, тетрадь

7) Магазинлер – тюкенлер. (Бу арап тилдеги «махзан» деген сёзден; кёплюк санавда – «махазин»).

8) Биналаны, тигилген уйлени.

КЪУЛАКЪЛАР

Эки гиши сөйлөп турагъанда, тарыксыз бир гиши тынглап турмак да, мактапда бир муаллим дарс охуй турагъанда, яшлардан бири орамдагы бир тавушга тынглап, алтундан багъалы илму береген дарсындан магърюм къалмак да, – эдепсизлик болагъан йимик, къулакъланы кирли къоймак да, мажлидеги уллуланы ягъында зат сугъуп тазаламак да – билимсизликдир.

БУРУН–АВУЗ

Гъар заман бурнун тарта турмак да, юзюн бурушдуруп, бармагы булан бурнун тазалай турмак да, мажлиде къольявлугъу булан адам жиргенердей тавуш этип бурнун сибирмак да, бурнундан чыкыгъан затны не ер къаршы гелсе де ташламак да – эрши затлардыр. Тарыкылы болмагъан сонг, мажлиде бир ашны яда башгъа затны ийислемак йимик ишлер – эдепсизлик.

Авзундан чыкыгъан пусну ювугъундагы гишини юзюне къаршы йибермакъдан да сакъланмагъа герек. Гишини пусу гишиге арив гелмейгени маълум⁹.

Авзун жувмай, сивак¹⁰ булан тазаламай къоюп, пусундан гиши жиргенердей ийис гелеген болмак да – арив зат тюгюл. Уллуланы янында авзун герип ачып эснемакъдан да; бир иш этегенде, теменги¹¹ эрнин хавуп¹², кюйсюз суратда гёрюнмакъдан да; уллуланы мажлисинде бармак яда башгъа зат булан тишлерин тазаламакъдан да сакъланмагъа тийишли.

Мажлиде ашны авзу булан хавуп узьмей, къолу булан гиччи гесек этип, авзуна салмак да – эдеплердендир.

ТИЛ-СЁЗ

Сёзню кёплюгю – гъакъылны азлыгына тюз этер. Масал¹³: «Адамлыкъ недир – англамак, аз сөйлөп кёп тынгламак». Бирдагы масал: «Кёп сёзню азы яхшы, аз сёзню – озью яхшы». Сёзню, кёп ойлашып, сонг айтмалы. Айтылгъан сонг гёкюнмак – пайда бермей. Масал: «Айтылгъан сёз – атылгъан окъ». Гъакъыллы гиши, айрылмас ерге унутмас сёз¹⁴ де айтмас.

Бир гиши бир хабарны сөйлей турагъанда, башгъа бир гиши де, шол хабарны билегенин билдирип, аны¹⁵ сёзюне къошула бармак да; огъар соралгъан суалгъа бу да къошулуп жавап бермак да; ол сөйлей турагъанда, битме къоймай, аны сёзюн гесип, бу да сёзге башламак да – гъакъыллы гишини иши тюгюл.

Уллуланы сёзюне къошулмак да, уллуланы ягъында кюлетеген затланы сөйлемак да, уллулар айтгъан арив затгъа тийишлисинден артыкъ къычырып кюлемак да – эдепсизликдир.

9) Маълум – малим, маълум, ачык, белгили.

10) Сивак – тишлерин тазалайгъан алат.

11) Тебенги, тюпдеги.

12) Хабып.

13) Масал – (мунда): айтыв, аталар сёзю.

14) Демек, унутмасдай яман сёз.

15) Аны – (эсги къумукъ адабият тилден): ону.

Назму айтмакъ, макъам этмакъ йимик оъзю бажарагъан бир зат учун мажлисдегилени узакъ ялбартмакъ да – арив болмаса ярай.

Юхлайгъан гишини ягъында сёйлемакъ, тавуш этмакъ да, гишини уялтагъан масхара этмакъ да, сёзюне гишини тынглатмакъ учун къолундан яда опурагъындан тартмакъ да, мажлисте бир гишини къулагъына къапланып лакъырт¹ этмакъ да – эдепге хилап² гелеген затлар.

Тарыкъсыз сёзлер булан вакътын³ оьтгермакъ – оьмюрюн зая этмакъдыр. Масала, орамдан барагъан бир гишиге: «Къайдан гелесен?» «Къайда барасан?» деп айтмакъ – тарыкъсыз сёз. Къайдан гелсе гелсин, сагъа не? Балики, яшыртгъын бир иши болмагъа да ярай. Ол заман ол гиши яда сёйлемей гетмеге герек, – сени хатиринг къалажакъ. Яда, ялгъан сёйлеп, гюнагълы болажакъ. Яда, яшырмагъа суйген заты загъир болажакъ. Гъасилул-калам⁴, гиши яда белгили кюйде пайдасы бар маъналы сёз сёйлесин, яда сёзюне къоюп, башгъа затгъа машгъул болсун.

Сёзюне арасына, «андан сонг» йимик, «тюгюлмю» йимик, «масала» йимик затланы кёп къошуп сёйлемакъ да, гъар сёзюнде бир ант этмакъ да, орус тил йимик башгъа бир тилдеги сёзлени кёп къошуп сёйлемакъ да – ошавлу затлар тюгюл. Оъз тилибизде ёкъ затланы башгъа тилден алмакъны ёлу да бар. Гъар затланы да башгъа тил булан сёйлемакъ – оъз тилибизни ёкъ этмеге далап этмакъ болмасму?! «Ушатмакъ», «къабул» деген сёзлер гъазир бар экен чи, «Пирнимайит»⁵ деген сёзге не гъажат? «Янгълыш», «хата» деген сёзлер бар туруп, «ашипка»⁶ деген сёз нечун? Бизге орус тил де тарыкъ. Амма оъз тилибизге къошуп булгъамай, айры юрютсек ярамайму?

КЪОЛЛАР

Сёйлейгенде къолларын булгъап яда бармакъларын силкип сёйлемакъ да, жыйылгъан халкъны⁷ бирисин бармагъы булан тюртюп яда къолу булан ишара этип гёрсетмакъ да, уллу гишилени янында бармакъларын истолгъа яда шанжалгъа къагъып ойнамакъ да, оъзюнден уллу гишини янында къолларын кисесине сугъуп турмакъ да, тиятыр⁸ йимик ерлерде къолун башгъа гишини инбашына салмакъ да, мажлисте къолун ягъына тиреп турмакъ да; гъар гёрген затны, гёрмакъ булан бютюнюк этмей, къолу булан да тутуп къарамакъ да; «бер чи», «бер къарайым» деп къолун бар чакъы узатмакъ да; къолларын кирли, тырнакъларын оьсдюрюп сакъламакъ да; къолу нас затгъа тийген сонг, жувмай туруп гишини къолун алмакъ да – эдепге хилап гелеген эрши затлар.

---

1) Лакъырт – лакъыр, сёз, сюгъбет, сёйлеши.

2) Хилап – къыйышмай, къаршы, терс.

3) Вакът – заман, вакъти.

4) Гъасиликалам, къысгъартып айтгъанда.

5) Пирнимайит – принимает.

6) Ошибка.

7) Адамланы деген маънада.

8) Театр.

Озьюнден уллу – диванбек⁹ йимик, учаска¹⁰ йимик гишилеге ёлукъгъанда, барып къолун алмакъ да – эдеп тюгюл. Оьзлер аввал¹¹ къол узатса, барып алмагъа герек.

АЯКЪЛАР

Озьюнден уллулагъа аягъы булан тиймакъ да, аны ягъында аягъын узатып олтурмакъ да, юрюйген гиши сюрюнге ярайгъан ерде бир аягъын бир аягъыны уьстюне салып олтурмакъ да, уллуланы ягъында аякъларын тербете турмакъ да – эдепсизликдир.

Къышда аякълагъа исси затлар гиймей, сувукъ этип сакъламакъ – яман аврулагъа себеп болагъан йимик, яйда къалын затлар гийип терлетмакъ да – бармакъ араларын бузуп, яман ийис гелмакъгъа себеп бола.

Динибизге гёре, гъар гюн эртен аякъларын жувуп гиймакъ – адат да, парз да болмакъдан башгъа, савлукъ ягъындан да бек пайдалы бир иш болмакъ саялы, огъар эринмеге ярамас.

Чораплар гъар заман жувулуп таза болмалы. Чораплары гиши гёрсе къусардай нас болагъанлар – оьзлени янында наслыкъ да, тазалыкъ да бир йимик саналагъан гъайван табиатлы гишилердир.

Гече, аякъларын чечип¹², эркин кюйде, рагъат ятмагъа тийишли. Уьйге гиригенде, аягъына гийген затларын орта ёлда чечип къоймакъ – билимсизликдир. Адам юрюйген ёлдан эки якъгъа тайдырып чечмеге герек бола.

ЯХШЫ КЪЫЛЫКЪЛАНЫ БАЯНЫ. ИБАДАТ

«Ибадат» деген – къуллукъ этмакъ маънада болуп, аламны яратгъан Аллагъу Таалагъа этилеген бир парздыр.

Аллагъу Таалагъа къуллукъ этмакъ – гъар буйругъун тутуп, гъар гери ургъан затындан сакъланмакъ буландыр. ГЪАДИС: «Уьбуд Раббака каъаннака тарагъу фаинлам такун тарагъу фаиннагъу ярака». Маънасы – «Аллагъу Таалагъа сен Аны¹³ гёре турагъан йимик къуллукъ эт, сен Аны нечакъы гёрмесенг де, Ол сени гёре» деген сёз.

Аллагъу Таала Оьз къулларына дюнья булан ахыратда хайыры тиежек гъар бир яхшы ишлени буюруп, зарары¹⁴ тиеген гъар гъар яман затдан гери ургъан. Шол саялы, Аллагъу Таалагъа тийишли кююнде къуллукъ этеген гиши – яхшы къылыкъланы гъар бирин юрютуп, яман къылыкъланы гъар биринден йыракъ турагъан гиши бола. Олай болгъан сонг, ибадат деген – бары да яхшы къылыкъланы башы да болуп, инсанны дюньяда да, ахыратда да талайлы этеген бир сыпатдыр.

9) Диванбек – судья, дуванчы.

10) Гъаким, оьр къуллукъдагъы адамлар эсгериле. (Артдагъысы – «начальник полицейского участка» деген орусча терминден болма ярай).

11) Аввал – биринчилей, башлап.

12) Демек, аякъ гийимни чечип.

13) Аны – Ону, Аллагъу Тааланы.

14) Зарары – заралы, зияны.

ГЪАДИС: «Ала ухбирукум биафдала мин даражати ссиями ва ссалати ва ссадакъати ислагъу затил байни». Маънасы: «Сизге оразадан да, намаздан да, садагъадан да артыкъ даражалы затдан хабар берейим: адамланы арасында маслагъат этип, татувлулукъ-татлилик салмакъдыр» деген сѣз.

МУТИЪЛИК

Мутиълик деген – гъар бир гиши озъюнден уллулагъа гѣрсетежакъ арив бир сыпатдыр. Атагъа да, анагъа да, устазгъа-муаллимге де, озъ ватанына да, ватанны рагъат сакъламакъ учун падишагъ тарапындан салынгъан низамлагъа да мутиъ¹ болмакъ – гъар инсан учун тийишли бир ишдир. Ата-анагъа мутиълик, олагъа къуллукъ этмакъ булан да, буйрукъларын юрютмакъ булан да, олагъа ачыкъ юз гѣрсетип, урушса гѣтермакъ булан да, оланы юреклерин бузагъан затланы айтмамакъ булан да болур.

ГЪАДИС: «Таатуллагъи таатул валиди ва маъсиятуллагъи маъсиятул валиди». Маънасы: «Атагъа мутиъ болмакъ – Аллагъу Таалагъа мутиъ болмакъдыр, атагъа асси болмакъ – Аллагъу Таалагъа асси болмакъдыр» деген сѣз.

Устазгъа-муаллимге мутиълик, ата-анагъа къаршы этилеген мутиълик де булан бирче, олар берген дарсны билип, гъар дарсгъа янгылмай гелмакъ булан да, мактапдагъыланы инг бек къайгъы этеген инсаплысы болмагъа далап этмакъ буландадыр.

Ватангъа мутиълик – ватанны сакъламакъ учун салынгъан низамланы биллип, шол низамлардан да тышгъари озгелеге де зараллы затланы этмамакъ булан да, озъ ватанындагъы халкъны барысын да «ватан къардашлары» деп билип, гъеч бирине зулму этмамакъ булан да, ватан учун пайдалы болгъан гъар бир къуллукъгъа гъазир болмакъ булан да болур.

ГЪАДИС: «Ла таата ли махлукъин фи маъсиятил халикъи». Маънасы: «Аллагъу Таалагъа ассилик болагъан иште, гъеч гиши гишиге мутиъ болмагъа ярамас» деген сѣз.

ГЪЮРМЕТ

Бу да – уллулагъа къаршы тил булан, яда гъал булан, яда иш булан этилеген арив бир сыпатдыр. Бир адам башгъалагъа некъадар гъюрметли болса, озъю де халкъдан шол къадар гъюрмет гѣрюр. Гъюрметсиз болса, озъюне гъюрмет этеген гиши де болмас.

Бир мажлисте гиргенде, уллулар олтурмакъдан аввал барып, уллулагъа тийишли ерде олтурмакъ да, халкъны ягъында сыйлы болгъан бир гишиге бир заман хатири къалмакъ йимик бир себеп саялы лайыкъ-гъюрметин юрютмамакъ да; уъюне бир гиши гелгенде, ачыкъ юз булан, эретуруп къаршылыкъ этмамакъ² да, гъюрмет деген арив сыпатдан магърюм болмакъдыр.

---

1) Мутиъ – (арап сѣз): тынглаву, табиъ, ирия, къарывсуз.

2) Къаршылыкъ этмамакъ – (мунда): къаршыламай къоймакъ.

БАРЫШМАКЪ

Гъар кимге къаршы ачыкъ юзлю, татли тилли болмакъ да, янындагъы гишини уялтагъан, юрегин бузагъан эрши сёзлерден, тюзсюз масхаралардан, орунсуз кюлемакъдан сакъланмакъ да – барышмакъны эдеплериндендир.

Бир гишиге къаршы сёйлейгенде: «Шону да билмеймусан?!», «Ай агъмакъ!» йимик, «Билимсиз гишисен» деген сёзню англатагъан калималар айтмакъ да; бир гиши оъзюне сёйлейгенде яхшы тынглап турмай бир зат охуп яда бир затгъа къарап турмакъ да; бир гишини мысгъыллайгъан иш этмакъ яда сёз айтмакъ да – барышмакъны хилапыдыр. Гишини мысгъылламакъ – Аллагъу Тааланы ачувун чыгъарагъан затланы биридир.

Гишини мысгъыллайгъан гиши, ахыры оъзю де мысгъылланагъан болуп къалмакъдан къоркъмагъа тийишли.

ТЮЗЛЮК

Ишинде хыянат болгъан гишилер гъеч бир заман талайлы болмаслар. Тюз тургъан гишини гъар ким сюер. Мугътажлыкъ³ гёрсе, байлар да огъар кёмек этер. Тюз тургъан гиши гъеч бир заман хорлукъ гёрмес, гюнден-гюн сыйлы болур.

Амма тюзлюкден магърюм гиши – инг талайсыз гишидир. Огъар инанып гъеч бир къуллукъда орун берилмес.

Ваъдасына тюз турмакъ да – атив къылыкъланы инг яхшыларындандыр. Ваъдагъа ялгъан болмакъ – адамсызлыкъдыр. Болжалында гелтирип бермей буса, гишини китабын алмакъ да тюзлюк тюгюл. Бир гишини сыррын⁴ бир гишиге ачмай сакъламакъ – тюзлюкдендир. Сыр сакъламайгъан адам – ахыры халкъны арасында инамсыз гиши болуп къалыр.

Аманатгъа хыянатлыкъ буса – мунапыкъны⁵ аламатыдыр. ГЪАДИС: «Ла имана лиман ла аманата лагъу ва ла дина лиман ла амда лагъу». Маънасы: «Аманатгъа хыянат гишини иманы ёкъдур, ваъдагъа ялгъан гишини дини де ёкъдур» деген сёз.

КЁМЕКЛЕШМЕК

Дюньяда кёмексиз янгыз бир гиши бажарып болмайгъан хыйлы ишлер барлыгъы маълум. Шону учун, бир гиши оъзю башына чыгъып болмайгъан иште башгъа бир гишиден кёмек далап этсе, огъар яда мал, яда илму булан, яда гъакъыл берип кёмек этмакъ – дин ягъындан да, гъакъыл ягъындан да бек тийишли, кёп саваплы⁶ бир адамлыкъдыр.

Къуръан аят⁷: «Ва таа ва ну алал бири». Маънасы: «Яхшы затлагъа кёмеклешигиз» деген сёз.

---

3) Мугътаж – (арап сёз): оъзю учун гъажатлы, оъзюне гнрекли-тарыкълы. Мугътажлыкъ – оъзю учун гъажатлылыкъ, оъзюне гереклилик-тарыкълыкъ.

4) Сырын, яшыртгъын затын.

5) Мунапыкъ – («мунафикъ» деген арап сёзден): экиюзлю адам.

6) Савап – («саваб» деген арап сёзден): зувап, Аллагъу Тааланы шабагъатлаву.

7) Сыйлы Къуръандагъы «ал-Маъида» деген сурасындагъы экинчи аятдан.

ГЪАДИС: «Хайру ннаси манн янфаъу ннас». Маънасы: «Адамланы яхшысы – халкъгъа яхшылыгъы тиеген гишидир» деген сёз. Амма яман ишлерде кёмеклешмакъ – шариат ягъындан гери урулгъан затдыр.

Бир адам гишилени къыйын гюнлеринде кёмек эте буса, оъзюне де шолай гюнлер гелгенде кёмекчилер табагъан йимик, гишиге кёмексиз гиши оъзюне бир къыйын гюн къаршы гелгенде, оъзю де гишиден кёмексиз къалмакъдан башгъа да, «Оъзю де гишини къыйын гюнюне къарамай эди, гъали оъзюне език»¹ деп айтагъанлар да болур.

ГЪАДИС: «Ман арада ан тустажаба даъватугъу ва юкшафа курбатугъу фальюфарриж ан муъсирин». Маънасы: «Гъар ким дуасы Аллагъ ягъында къабул болгъанын суйсе, оъзю къыйынлыкъдан, балагъдан къутулмагъа да суйсе, къыйынлыкъгъа тюшген гишиге кёмек этип сююндюрсюн» деген сёз.

ЧОМАРТЛЫКЪ

Чомартлыкъ – эргишини инг арив сыпатларындандыр. Бир адам оъзюнден де, уый агълюсюнден де артыкъ болгъан затны бир пайын мугътажлагъа бермакъ – адамлыкъгъа бек ярашагъан зат. Чомартлыкъны гъатдан озгъаны – исраплыкъдыр.

Исраплыкъ деген – малны тарыкъсыз ерлеге харж этмакъ маънада болуп, Аллагъу Таала суймейген бир сыпат болмакъдан башгъа да, ахыры мугътажлыкъгъа барыр.

Къызгъанчлыкъ буса халкъны арасында инг эрши бир къылыкъдыр. Къызгъанч гишини къолундагъы затдан оъзю де пайда гёрмес, халкъ да.

Чомартлыкъ да, къызгъанмакъ да, малда йимик илмуда да бола. Илмуну къызгъанмакъ дагъы да эрши. Неге десенг, мал берген сайын аз болмагъа ярай. Илму буса, берген сайын арта.

ГЪАДИС: «Хаслата ни ла яжтамиъани фи муъминин албухлу ва суъул хулукъи». Маънасы: «Къызгъанчлыкъ да, къылыкъсызлыкъ да муъмин гишиде жыйылмайгъан эки хасийятдыр» деген сёз.

ГЪИЛМУ

Гъилму деген – ачувсуз, йымышакъ юрекли болмакъдыр. Гъалим гиши башгъалардан гёрген зулмугъа чыдар, ачув алмай гечип къояр. Булай адам дюньяда да, ахыратда да талайлы болгъан рагъат гишидир.

Гъилмусуз болгъан гишилер чёп де ёкъ ерде ачувланып, къайнашырлар; юзлери бузулмакъдан башгъа да, авузларындан эрши сёзлер де чыгъар. Булай гишилер ачув булан этген ишлерине, сёйлеген сёзлерине оъзлер де гъёкюнмей къалмаслар. Амма ол заман иш оьтген болур. Бир гиши ачувлангъан заман оъзюне къыйын болса да ачувун ютуп чыдаса, бу ишине сонг шат болмай къалмас. Гёнгу рагъат, оъзю де саламат болур.

---

1) Език – (диалект гёлеминдеги сёз): гезик.

ГЪАДИС: «Лайса шшадиду би ссуръати иннама шшадиду ллази ямлику нафсагъу индал гъадаби». Маънасы: «Ябушуп озагъан гиши къатты йигит² тюгюлдюр, ачувлангъанда напсын³ къоруп болагъан гиши къатты игитдир» деген сёз.

Сабурулукъ да гълмудандыр. Сабурулукъну аввалы аччы буса да, ахыры татли болур. Масал – «Сабур тубю сари алтун». Алгъасап енгиллик этмакъ гишини гъайбатын тайдырып, гъюрметин бузагъан зат.

ГЪАДИС: «Ал ажалату мина шшайтани илла фи тазвижил бикри ва къадаъи ддайни ва тажгъизил маййити ва къирая ддайфи ва ттавбати мина ззанби». Маънасы: «Алгъасамакъ – шайтандандыр; етишген къызны эрге бермакъда да, борчну телемакъда да, олюню гёммакъда да, къонакъгъа аш бермакъда да, гюнагъдан тавба этмакъда да тюгюл эсе» деген сёз.

ГЪАДИС: «Ас-сабру нисфул иман». Маънасы: «Сабур – иманны яртысыдыр» деген сёз.

АЧЫКЪ ЮЗЛЮ, ТАТЛИ СЁЗЛЮ БОЛМАКЪ

Булар экиси де адамны къыйматын артдырагъан, даражасын бийик этеген арив сыпатлардыр. Гишиге къаршы тунукъ юзлю болмакъ да, гишини юрегин бузажакъ къатты сёзлю болмакъ да – кёп эрши затлардыр. Масал: «Яхшы сёз – жан азыгъы, яман сёз – баш къазыгъы».

Гиши озюнден гиччиге – «иним», «балам», «азизим» йимик; озю булан бир яшлы⁴ гишиге – «къардашым», «ювугъум» йимик; озюнден уллугъа – «апандим», «агъам» йимик сёзлер айтмагъа билмакъ – татли болмакъны ала-матларындандыр.

ГЪАДИС: «Табассумука фи важгъи ахика садакъатун». Маънасы: «Дин къардашынгны юзюне кюлемакълыгъынг⁵ садагъадыр» деген сёз.

Бир уллу гиши гиччи гишиден хата яда ялгъан бир сёз эшитгенде, «ёкъ затны сёйлеме, ялгъан айтма!» деп айтажакъ ерде, «балам, шулай сама дюрмюкен, янгылыш болмасын» деп айтмакъ – арив къылыкълы гишини ишидир. Масал: «Яхшы сёз йыланны ининден чыгъарыр».

Инсан хатасыз болмас. Гишини хатасын излеп, бетине урагъан болмакъ, – кёп яман къылыкъланы биридир.

ОЪКТЕМСИЗЛИК

Бир гишини илму ягъындан, гъакъыл ягъындан, эдеп ягъындан артыкълыгъы болса, озю нечакъы гиччи юрекли оъктемсиз гиши болса да, аны даражасы яшынмас. Андагъы⁶ гюнёр гъар заман озюнню сыйлатыр. Ол гъаман да сыйлы, даим де гъюрметли гишидир, оъктемликге гъажатлы болмас.

Амма гъакъыкъатда бир гишини бир гишиден артыкълыгъы – маърипат буландыр. Бир гишиде маърипат табулмай, байлыгъы булан, яда исбайылыгъы

---

2) Йигит – къоччакъ, игит.

3) Напсы – гъар кимни оз энчили табияты, гишини табии адаты.

4) Бир яшлы – йыллары тенг.

5) Кюлеп, иржайып бакъмакълыгъынг деген маънада.

6) Ондагъы, о адамдагъы.

булан, яда тухуму булан, оьзюню халкъдан артыкъ гёрюп оьктем болса, – инг кьылыкьсыз гиши шолдур. Булай гишини адамлар суюмейген йимик, Аллагь да суюмес. Адам герти кюйде адам болмагьа суюсе, оьктемсиз болсун.

ГЪАДИС: «Матавадагьа агьадун лиллагьа илла рафагьагуллагьу». Маънасы: «Аллагьу Таала учун гьеч гиши оьктемсизлик этмес, Аллагьу Таала ол гишини гётерип сыйлы этип тююлесесе» деген сёз.

Масал: «Оьктемликни артындан кьыдырып юрюр хорлукь».

АБУРУН САКЪЛАМАКЪ

Оьктемсизлик яхшы сыпат деп айтдыкъ буса да, аны дазуву¹ бар. Гьар ким оьзюне лайыкъ болмагьан иш этмакъ да, кьыйматын сындырагьан сёзлер сёйлемакъ да, эрши масхаралар этмакъ да – гишини абурун тюшюреген затлардыр.

Бир муаллим охутагьан яшлар булан ойнамакъ да, оланы дарсына яда эдеплерине байланмагьан затланы сёйлеп олтурмакъ да; къади йимик, будун йимик гишилер тюкенлеге барып, жагьиллер булан лакьырт сёйлей турмакъ да – ариу сыпатлар тююл.

ТАЗАЛЫКЪ

Гьар заман гиши оьзюню таза сакьламагьа тийишли, гийген опуракьлары да, олтургьан орну да, тутагьан савут-сабасы да гьар заман таза болсун.

Тазалыкъ деген – гьар заман янгы опуракь этмакъ да, гьар гюн бир башгьа-сын алышдырып гиймакъ да тююлдюр. Бир опуракьны кьыркь ерине кьыркь башгьа тюрлю ямау салынгьан буса да, наслы-кирли болмагьан сонг, жуулууп таза болса, гьеч бир айыбы ёкъдур. Амма бир опуракьны аршуну беш манатгьа алынгьан болса да, ягьалары кирли, этеклери нас болгьан сонг, аны гийген гишиге таза турагьан гиши деп айтылмас.

Майлы аш ашагьан сонг, кьолларын сабун² булан жувмакъ да; гьар гюн эртен аякьларын жувуп гиймакъ да; гьар гюн бир керен бойнун, кьулакьларын жувмакъ да; чанглы, наслы ерде олтурмамакъ да – тазалыкъдандыр.

ЯМАН КЪЫЛЫКЪЛАНЫ БАЯНЫ. ЖАГЪИЛЛИКЪ³

Адамны кьыйматын аз этеген, даражасын ёкъ этеген, тюрлю-тюрлю рагьатсызлыкьлагьа тюшюреген зат – илму билмей жагьил кьалмагьыдыр. ГЪАДИС: «Фадлул алими алал абиди кафадли ала аднакум». Маънасы: «Алим гишини абид гишиден артыкьлыгьы – сизин инг темен⁴ гишигизден мени артыкьлыгьым йимикдир» деген сёз.

Бир миллет, бир кьавум гюнден-гюн аз болуп, ахыр битип де кьалмагьына да, оьзгелени арасында пакьыр-мугьтаж бир кьавум, иътибарсыз эксик бир

1) Дазуу – дазусу, гьаты.

2) Сапун.

3) Жагьиллик – (мунда): билимсизлик, авамлыкь.

4) Темен – тебен, тюпдеги даражадагьы.

миллет болмагына да себеп, нече керен ойлашып излеп кьарасакъ да, – жагьилликден башгъа гьеч бир зат тюгюл. Бир миллет бир нече юз милиян⁵ гишили бир кьавум болса да, уьстюнде илмусуз, жагьиллик деген аврув болгъан сонг, ол миллет араларында илму-маърипат яйылгъан гиччи бир миллетге, аз бир кьавумгъа кьаршы туруп, тогъатартып болмай, бара-бара ахыры ёкьгъа чыгып кьалмагы – таварих китаплагъа кьарагъан гишилеге маълум зат.

Бир миллет жагьилликни балагындан кьутулмакьны чарасы – шол миллетни халкы бар кьайгысын-пикрусун мактапгъа-мадрасагъа салып, гьар бир гиши де баласын гиччилей шол мактапгъа салмакьдыр. Дюньяда тургъан сонг, дюньяны илмуларын да охусун, ахыратгъа инангъан сонг, ахыратны илмуларын да охусун.

Мактап-мадраса – дюнья ягындан болду, ахырат ягындан болду, гьар бир яхшы затны башыдыр. Шолай буса да, мактап-мадрасаны бизин Дагъыстандан осал ери ёкь. Тезден берли, тыш якьдан гёрюнеген миначын йимик, ичинде болагъан тартибин-низамын да кьаравсуз кьойгъанбыз. Шо саялы, бугюн илмуда-маърипатда озгелерден кёп артда да кьалгъанбыз.

Мадраса-мактап ягына истанбуллардан⁶, мисрилерден⁷ башгъа, кьазанлар⁸ да бизден эсе кёп артыкь. Ингилизлени⁹, пиренклени¹⁰ мактап ягына салгъан кьайгысын айтып битдирип болур гьал да ёкь. Дюньяны илмулары бек билмакь саялы, бугюн бютюн дюньягъа гьукму юрютюп туралар.

ЯЛАГЪАЙЛЫКЪ

Жагьилликден сонг инг зараллы яман кылыкь – ялагъайлыкьдыр. Ялагъай гиши гьеч бир заман рагъатлыкь гёрмес. Ишсиз бош турмакь саялы, гьар заман ач, мугътаж болур. Масал: «Ишлемеген – тишлемес».

Алтундан сыйлы, жавгъардан багъалы бир зат бар буса – вакътдыр¹¹. Бошуна йиберген – ахырда языкьлыкь чегер.

Ялагъайлыкь этип, мугътаж-пакьыр болгъан гишиге гьеч ким языкьсын-мас. Ол гишини Аллагъу Таала да сюймес. Ялагъай гишилени бирлери мугътажлыгын-пакьырлыгын озлени такьсырындан гёрмей, Аллагъу Тааланы кьазасын-кьадаарын айыплы этмеге уруналар. Бу буса уллу бир гюнагь.

Бирлери буса, озлени ишин таваккал деп сагъыналар. «Аллагъгъа таваккал салдым» деп, касбу этмей бош турмакьгъа, китаплар – адамны ягьсыз-намуссузлугъундан деп айталар. Таваккалны маънасы – ол кюйде турмакь тюгюл. Таваккалны маънасы – кьолдан гелген касбусун да юрютюп, Аллагъгъа юрегин де салып турмакьдыр.

Пайгъамбарлар гьар кьайсы да касбусуз турмагъанлар. Бизин пайхамбар саллаллагъу алайгы ва саллам да, олтургъан еринде янгыз дуа булан иш

---

5) Миллион.

6) Истанбуллар – османлы тюрклер.

7) Мисрилер – египетлилер.

8) Кьазанлар – татарлар.

9) Ингилизлер – англиялылар.

10) Пиренклер – французлар.

11) Вакът – (арап сёз): вакъти, заман, чола, болжал, сюре.

этмей, оъзю де къошулуп душмангъа къаршы хандек¹ къазгъаны да, «Угъуд»² деген гъазаватда дав этип, мубарак тишлери тюшгени де – китап къарайгъанлагъа яшыртгъын тюгюл.

КЪОРКЪАЧЛЫКЪ

Гиччи заманында къоркъачлыкъгъа уйренген бала, уллу болгъанда да таваккалсыз, ишсиз бир гиши болур. Маърипатсыз гишилени – «гъар бир къарангы ерде жинлер бола», «гече янгыз къыргъа чыкъса, жинлер алып гете», «янгыз бир уйде къалса, жинлер гёрюне», «гече къабурлагъа гирсе, булай-олай къоркъунчлу затлар ёлугъа» деген ялгъан сёзлерине инанып, бир юмуш буюрсалар, «мен анда³ бармагъа къоркъаман» деп жавап бермеге уйренген яшлар, уллу болгъанда да талайлы болмаслар. Яш чакъда, «жин гёрюнюр» деп къарангы ерге гирмеге къоркъагъан йимик, уллу болгъанда да, севдюгер йимик бир ишге гирегенде, «олай болурмукен», «булай болмагъай эди» деген затлар эсине гелип, хыйлы пайдалы затлардан магърюм къалырлар. Булай гишилер, ялагъайлар йимик, оъмюр бою пакъырлыкъда, мугътажлыкъда яшарлар.

Гъар бир гиши намуслу-ягълы да болуп, затдан къоркъунуп тартынмайгъан да болмалы.

ТААССУБ

Таассуб деген – бир гиши оъзюню адатындан яда пикрусундан къайтмай даим аны тутуп турмакъдыр. Герти пикруда, тюз ёлда болгъан заманда таассуб арив сыпат болса да, оъзюню адатыны яхшылыгъы мекенли загъир болмай туруп, пикрусуну тюзлюгю де белгили кюйде баян болмай туруп, яда адатыны яхшы болмагъанлыгъы, пикрусуну тюзсюзлюгю билине туруп, таассуб кёп яман зарарлы бир сыпат бола.

Бир миллетни оъзгелеринден артгъа къалмагъына да, жагъилликден, пакъырлыкъдан башы чыкъмагъанлыгъына да инг гючлю себепчилер – маънасыз, орунсуз таассублу гишилердир. Булай гишилер гъар бир ишге къаршы туруп: «Аталарыбыз да шолай болгъанму? Яхшы буса бу ишни бурунгъулар нечун этмегенлер!?» – деген сёзлер булан халкъны бек пайдалы ишлерден къалмагъына да, халкъны яхшылыгъын сююп айланагъанланы иштагъыкъасты сёнмагъына да себеп болурлар. Бир миллетни ичинде шолай маърипатсызлар кёп болгъан сайын, миллет де шол къадар заиф⁴ болур.

ЯЛГЪАН

Дюньяда ялгъан къадар эрши сыпат да, ялгъанчы къадар эксик зат да ёкъдур. Масал: «Ялгъанчыны гертисине де инам ёкъ». Сёзюне ялгъан къошагъан

---

1) Хандек – ханнек, сенгер, акоп (окоп).

2) Угъуд – 625-нчи йылда бусурманлар къазаватгъа чыгып, дав этген ерни аты.

3) Онда.

4) Зайып.

гиши гъеч бир заман талайлы болмас, абурсуз-нюрсюз бир гиши болур. Китаплар ялгъангъа – «иманны къарангылыгъы» деп айталар. Ягълы-намуслу гишиге нечакъы хаталыкъ булан болса да бир ялгъаны билинмакъ, «сени пулан⁵ сёзюнг ялгъан чыкъды» деген сёзню эшитмакъ йимик авур зат болмас.

Гиччиликден⁶ ялгъангъа уйренген яшлар, шол адатын оьмюр бою ташла-маслар. Ахыры адамланы ягъында да абурсуз, Аллагъны янында да даражасыз бир гиши болур.

ГЪАДИС: «Куллул кизби юктабу алаабни адама илла сяласюн ар-ражулу якзибу фил гъарби фаиннал гъарба хад атун ва рражулу якзибул маръата фаюр дигъа ва рражулу якзибу байна рражулайни фаюслигъу байнагъума». Маънасы: «Гъар ялгъан адамны гюнагъына язылыр, учьюсю тьююл эсе. Биринчиси – давда душмангъа къаршы ялгъан айтагъан гишидир. Дав алдатув буландыр. Экинчиси – къатунун ялгъан булан алдатып рази этеген гишидир. Учьюнчьюсю – эки гишини арасын ялгъан айтып ярашдырагъан гишидир» – деген сёз.

ГЪИЛАКАРЛЫКЪ⁷

Бир тюрлю осал яшлар мактапгъа бармагъа суймейгенде, ата-анасына «бугюн башым авруй», «авруп тураман» деп йимик сёзлер айтып, гъила⁸ къуралар. Яда уйлериинде ялкып дарсларын билмей, мактапгъа баргъанда муаллимге – «китабым мактапда унутулуп къалгъан эди», «гече къаламымны тас этдим», «уьйге къонакълар гелген эди, шону учун дарсымны билип болмадым» йимик сёзлер булан алдатмагъа уруналар. Булай яшлар талайлы болагъанлар тьююл. Булай яшланы бир керен гъиласы билинсе, сонг ата-анасы да, муаллим де аны гъеч бир сёзюне инанмаслар, гъар кимни ягъында ялгъанчы, гъилачы бир бала деп билинип, ата-анасына да оьмюр бою бир балагъ болур.

ЗИЯНКАРЛЫКЪ⁹

Бир тюрлю яшлар къолуна тьюшген затны бузуп ташлайгъан болалар. Булай балалар уьйню къуралларындан болгъан гъар затны бузуп ташламакъ йимик, къайда барса анда¹⁰ къоюп гелмакъ йимик, таза бир затны нас этмакъ йимик, терезени къырыларын бичакъ булан ёнмакъ йимик, чырлагъа таш булан, таякъ булан гъызлар этмакъ йимик, эшикге-терезеге карандаш булан язувлар язмакъ йимик гъар тюрлю зарар этмеге къайырмаслар. «Муну ким этди?», «нечун булай зарар этесен?» – деп соралгъанда, тюрлю гъила булан ялгъан сёйлеп, оьзюню айыпсыз этмеге уруналар. Муна энди шолай яшлар – инг талайсыз яшлардыр.

---

5) Палан, къайсы буса да бир.

6) Йыллары гиччи заманындан башлап.

7) Гъиллачылыкъ, алдатывчулукъ, обур амаллыкъ, амалчылыкъ.

8) Гъила – (фарс сёз): гъилла, макюр.

9) Зиянчылыкъ, зарал гелтирмеге амыракъ болмакълыкъ.

10) Онда.

УРЛАМАКЪ

Оъзлени бирине уйренсе адамны ахыры пурч¹ болагъан дёрт яман кылыкъ бар: биринчиси – урламакъ, экинчиси – ички ичмакъ, учюнчюсю – къатун-кызызны артындан айланып, къагъбалагъа да барагъан болмакъ, дёртюнчюсю – кагъыз ойнамакъ².

Урламакъгъа уйренеген яшлар аввал ёлдашларыны кагъызын, карандашын, къаламын урлайгъан болур. Бара-бара бичакъ йимик, бёрк йимик затланы алырлар. Уллу болгъанда ат урламакъ, адамны оьлтюрюп акъчасын алмакъ йимик уллу гюнагъланы этеген болурлар. Амма даим булай къалмай, ахыры бир гюн тутулуп, туснакъгъа тюшерлер. Анда бир нече ай къалгъан сонг, гьукму этилип, гюнагъларына гёре, яда уьч-дёрт йыл туснакъ, яда бир нече йыл сибир гесилиц³.

Бу ёл булан – бютюн адамланы янында къараюзлю, эксик гишилер болур. Мундан башгъа, ахыратда азаплары да гючлю. Мал есси де, яда дюньяда, яда ахыратда гъакъкъын⁴ алмай къоймас.

Къасты урламакъ болмаса да, бир гишини затын яшырып излете къоймакъ да – юрегинде рагъму бар гишини иши тьогюл.

ЧАГЪУВЧУЛУКЪ

Халкъны арасында сёз юрютеген гишилер Аллагъу Таала булан пайгъамбар алайгъи ссаламны янында да эксик адамлар да, оьзлеге ювукъ болмагъа сьумейген гишилердир. Бу ишинден оьзлеге бир пайда болмаса да, халкъны арасында бирликни, дослукъну ёкъ этип, нече тюрлю зарарлагъа себеп бола. Сени яманынгны халкъгъа барып айтмайгъан гиши, халкъны яманын сагъа да гелип айтмас.

Юнден этилген опуракъгъа гюе некъадар зарарлы буса, чагъувчу гиши де, артдагъы дарсда охулажакъ экиюзлю гиши де бир миллетни яшавуна шол къадар зарарлыдыр.

ЭКИЮЗЛЮЛЮК

Адамны алдында бир тюрлю, артында бир тюрлю сёйлейген гишиге – мунафикъ деп айтыла. Мунафикълени гьеч кимни ягъында къыйматы, иьтибары болмас. Гъакъыллы балалар булай яман кылыкъдан бек сакъланмагъа тийишли. Сакъланмаса, уллу болгъан сонг абур тапмаслар.

Адамны абурсуз этип, сый тапмагъа къоймайгъан яман кылыкъланы бири де – дамагъкарлыкъдыр. Дамагъкар гиши гьеч ерде гишиге къаршы гъакъ сёзюн сёйлеп де болмас, гъар кимге ялынып турмагъа тюшер.

Гёземелик де, дамагъкарлыкъ йимик, адамны нюрюн тайдырагъан затланы биридир. Гёземеликни юрютеген гиши гъар кимге арив гёрюнмакъны къастын-

---

1) Пурч – пуч, зая, тас.

2) Карт ойнамакъ.

3) Сьургюнге йибермек деп дуван этилир.

4) Гъакъын, оьзюне къайтарылма герекли борчун.

да болмакъ саялы, дюньяда тургъан чакъы кыйынлыкъда турагъан йимик, гёземелик уллу гюнагълардан болмакъ саялы, ахыратда да гючлю азапда болур.

ГЪИБАТ⁵

Гишини суймейген затын артындан сёйлемакъ – уллу гюнагъланы биридир. Ол гиши гечмей туруп, Аллагъу Таала да гечмежакъ. Ол гиши оьзюню артындан сёйленген затны эшитмей де къалмас: сёз юрютеген чагъувчулар етишдирерлер. Сонг ол гиши де ачувланып оьзю билгенин айтса, эки бусурманны арасында душманлыкъ загъир болур. Шол саялы, бу гъибат деген яман кылыкъ бир къавумну арасында кёп болгъан сайын, ол къавумдан татувлулукъ, татлилик тайып, дослукъ, бирлик де къалмас. Бири биринден ачув алмакъны къастында болуп, арагъа сувукълукъ тюшер.

Гъибат деген яман зат болса да, гишини артындан бар затны сёйлемакъдыр. Ёкъ затны сёйлемакъгъа – бугътан деп айтыла. Бу буса – гъибатдан да яман. Буланы экисине де себеп кёбюсю гъалда гюнчулюк бола.

Гишини яхшысын-яманын акътарып, айиплерин⁶ излемакъ да – кёп яман кылыкълардандыр.

ГЮНЧЮЛЮК

Оьзюнде ёкъ бир даража башгъа бир гишиге болмакъны суймей, андан⁷ ол даража таймакъны суймакъ – гюнчулюк деген кёп яман кылыкъдыр.

Андан ол даража таймакъны да суймей, оьзю де шол даражагъа етишмакъны сююп, далабында болмакъ – сукъланмакъдыр. Бу буса яхшы кылыкъдыр.

Гюнчулюк кимде болса да, ол гиши гъеч бир заман рагъатлыкъ тапмас, гъар заман ичи гююп, юреги янагъан болур. Оьзюнден артыкъ гишилеге гъар заман яманлыкълар ёрап, оланы гъакъкъында тюрлю-тюрлю эрши сёзлер де сёйлеп, вакътын бошуна йиберир.

Некъадар гюллесе⁸ де, ол гишиге гъеч бир зарары болмайгъан йимик, оьзюне де бир пайдасы болмас. Оьз ишлерине машгъул болуп турмамакъ себепли, ахыры ач, ялангъач бир гиши болуп къалыр.

Гюнчулюк деген аврувдан къутулмагъа суйген балалар, ёлдашлары дарсларын яхшы билмакъ саялы муаллим олагъа баракаллагъ бергенде, оланы гюнлемей, оьзлер де олар йимик яхшы билмеге къайгъы этмели.

БИР-ЭКИ ЗАТ ДАГЪЫ ДА

Гиши къатунуна, яда яшларына, яда къуллукъчуларына къонакъланы янында сёгюшюп уялтмакъ да, къонакъ бар заманда яшларын да тепсиде олтуртмакъ да, къонакълыкъгъа чакъыргъан ерге оланы алып бармакъ да – эдепли гишини иши туююл.

---

5) Гъибат – кыйбат, адамны артындан эрши сёйлемек, гишини артындан яшыртгъындан сёз юрютмек, айтды-къуйтдулукъ этив.

6) Айыпларын.

7) Ондан.

8) Гюллесе.

Гишини уёуне эртен тез, ахшам геч бармакъ да – билимсизликден; къуш-лукъдан сонг тюш болгунча да, тюш намаз къылып парагъат¹ болгъан сонг, гюн батгынча да бармакъ – яхшыдыр. Къуллукъ битген сонг, сюегенин-суй-мейгенин де билмей туруп, гишини уёунде узакъ заман лакъырт эте турмакъ да, – ошавсуз зат. Ол гишини иши болмагъа ярай.

Орус шагъарларда уллу гишилени уёуне баргъанда, залгъа гирмакъ-дан аввал, пальто йимик, тон йимик затланы чечип къоягъан ери бола. Анда² къоймагъа герек.

Ёлдан юрюйгенде, къолундагъы таягъын яда гюнлюгюн силлей туруп юрюмакъ йимик, къолтугъуна къысып, артындагъы гишилеге багъыйсызлыкъ этмакъ да – арив тюгюл.

Хоншудан алгъан балта йимик, кюрек йимик юмушну къайтармай, есси гелип алгынча къоюп турмакъ йимик; уыйлюкно къуралларын алып сакъла-май, балта герек болса да, кюрек тарыкъ болса да, гъар заман хоншулагъа чаба турмакъ да – эрши зат.

Бичакъ йимик, кирит йимик, уйдеги гъар затны салагъан бир башгъа ери болмай, гъар тарыкъ болгъан сайын излей турмакъ да – низамсызлыкъ.

Бир гишиден кагъыз гелгенде, аны къабул этсе де, этмесе де, бир жавапсыз къоймакъ – терслик болур.

Сатув-алууда жанаварлыкъ³ этип кёп сёйлемакъ да – адамлыкъ тюгюл. ГЪАДИС: «Рагъималлагъум раъан сагълал байъи ва сагъла шшираъи».

Маънасы: «Сатув-алуву тынч гишиге Аллагъу Таала рагъму этсин», – де-ген сёз.

Алмагъа юреги ёкъ малны тюкенчиге чыгъартып къарамакъ – эдепсизлик-дир.

Гишиге озъ напсы йимик тюз мизан болмас. Озьюне суймейген затны – халкъгъа да этмели тюгюл.

БИР ХАБАР

Бир гюн Гъасан деген бир яш да, аны атасы да бир юртдан бир юртгъа бара эдилер. Ёлда бир уллу агъачлыкъгъа гиргенде, аш хапмакъ учун бир аз токъ-тадылар. Гъасан да туруп: «Ялгъанчы гиши, яман гиши», – деп къычгъырды. Агъачлыкъ да янгырып: «Ялгъанчы гиши, яман гиши», – деген сёзлер къайтып эшитилди. Гъасан кёп ажайып болуп, бир аз да къоркъду.

Сонг атасы:

– Энди бирдагъы керен «Яхшы гишисен, тюз адамсан» деп къычгъыр-макъны буюрду. Гъасан да:

– Яхшы гишисен, тюз адамсан», – деп къычгъырды. Шол заман агъачлыкъ да тавуш этип: «Яхшы гишисен, тюз адамсан», – деген сёзлер де эшитилди.

Гъасан дагъы да бек къоркъуп, атасыны юзюне бакъды. Атасы:

– Къара чы, балам Гъасан, яман сёз айтдынг – сагъа да яман сёз къайтды, яхшы сёз айтдынг – сагъа да яхшы сёз гелди. Гъар заман яхшы болмагъа, яхшы

1) Парахат, рагъат.

2) Онда.

3) Жанаварлыкъ – къысымлылыкъ, къыптилик, артыкъ даражада жыйывчулукъ.

сёз айтмагъа далап эт. Сен халкъгъа яман сёз айтсанг, яман иш этсенг – сагъа да олар яхшы сёз айтмаслар, яхшы иш этмеслер! – деди.

БИРДАГЪЫ ХАБАР

Янгурлу сувукъ гюн ёлавчу бир ингилизли⁴ гиши, исинип рагъат болмакъ учун, кервансарайгъа⁵ барып, петерчиге⁶ атын арангъа байла деп буюргъан сонг, озью уйге гирди. Къараса, отбашда дагъы да хыйлы ёлавчулар жыйылып олтургъанлар. «Янгы гелген гиши» деп бугъар туруп отну янында ер бермакъ йимик бир гюрмет де ёкъ. Чайчы гелип:

– Не буюрасан, апандим⁷? – дегенде, ингилизли:

– Магъа бир истакан, арандагъы атыма беш истакан чай герек, – деди. Чайчы тамаша болуп:

– Атгъа чайму, арпаму буюрдугъуз, англамадым, – деди. Ол заман ингилизли бир де тавушун да, гъалын да алышдырмай:

– Арпа демедим, беш истакан чай дедим. Тез элтип беригиз! – деди. Чайчы беш истакан чай да алып, арангъа барды.

Отну айланасындагъылар да:

– Гъейлер, чай ичеген атны гёрейик, – деп, арангъа багъып юрюдюлер. Бу кюйде бош къалгъан отну янына ингилизли гелип олтургъан сонг, чыгъарып папиросун къабуза тура эди. Чайчы да, ёлавчулар да гелип:

– Апандим, гъайваныгъыз чай ичмей, – дедилер. Бу заманда да ингилизли гъалын, тавушун бир де башгъа этмей:

– Олай буса, бир аз арпа беригиз, балики, аны сюедир, – деп, озью отну янында рагъат болду.

(Абусупиян ибн Акай ал-Гъазаныши. «Къылыкъ китан». Темирханишура, 1332 / 1914 й., 2-23 б.)

ХАБАР

Яшлар! Бир юртда ялгъан айтмагъа уйренген бир яш бар эди. Бир гюн бу яш орамгъа чыкъгъанда, тавушун гётерип: «Гийик бар! Гийик бар!» – деп къычгъырды⁸. Муну эшитген халкъ, бирлери тюбек алып, бирлери таякъ алып чапдылар. Гелип къарасалар – гъеч бир зат ёкъ.

Баягъы яшгъа: «Нечун бизин булай ялгъан булан алдатасан?» – деп урушуп, къайтдылар.

Сонг бир нече гюнден, бу юрт агъачлыгъын бузуп, кёп халкъ агъач къырмагъа баргъан эди. Олар булан бу яш да болгъан экен. Агъачда болагъан яман бир гийик бу яшгъа багъып чапды. Бу яш гъуя салып: «Гийик бар! Гийик бар!» – деп къычгъыра башлады. Амма халкъ, баягъы кюйде бир ялгъандыр деп, къулакъасмадылар. Ахыр бу пакъыр яш, гийик ашап, шол ерде олюп къалды.

4) Ингилизли – англиялы.

5) Кервансарай – ёлавчулар ва оланы арбасы-аты заманлыкъгъа токътайгъан уйлер, абзары-араны булан.

6) Петерчи – къонакълар сыйынагъан уй-абзарны есси.

7) Апанди – апенни, гюрметли ва билимли адам.

8) Кычырды.

Ялгъан себепли бу пакъыр яшгъа гелген балагъны гѳргенде, шол юртдагъы озге яшлар бир де ялгъан айтмайгъан болдулар.

*(Абусупиян Акаев. «Суал-жаваплы тажвид» деген
китабындан. Темирханиура, 1913 й., 16 б.)*

БИР ХАБАР

Адамны гъакъылы кѳп болгъан сайын, сѳзю аз бола. Гъакъылы аз болгъан сайын, сѳзю кѳп бола. Тарыкъсыз сѳз гъар нени гъакъындан болса да яхшы тюгюл. Амма инг яманы – эки гиши бир тарыкъсыз затны устыюнден эришмакъдыр.

Масалда гелгенге гѳре, эки гиши бир озенни ягъасында олтуруп болгъанлар. Буланы оър ягъында бир тюлкую сувдан атылып чыгып гетген. Сонг буланы бириси бирисине: «Шол тюлкуюню къуйругъу сувгъа тийип гетди, сен гъысап этдингму?» – деген. Ол бириси: «Этдим, тиймеге аз къалды, амма тиймеди», – деген.

Сонг шондан, бу – «тийди!», ол – «тиймеди!» деп давлашып, ахыр талгъынча тѳбелешгенлер. Сонг гъар нечик буса да, буланы бир халкъ гелип айырып къойгъанлар. Булар экиси де башгъа-башгъа юртлу болгъан экенлер. Аны саялы, он йыл тамам бири бирин гѳрмей къалгъанлар.

Он биринчи йыл дегенде, дагъы да бир юртну орамында къаршы болгъанлар. Ол заман булар бири бири булан уй агълюлерине ерли сорашгъан сонг, бириси бирисине: «Баягъыда авлия болуп тарыкъсыз тѳбелешгенибиз эсингде барму? Ол къан явгъур тюлкуюню къуйругъу да сувгъа тийген болгъан экен», – деген. Ол бириси: «Тийме чи тиймеген эди хари!» – деген.

Шондан дагъы да «тийди! – тиймеди!» болуп гетген. Ахыр бирдагъы керен къызыл къан болгъунча тѳбелешгенлер.

*(Абусупиян Акаев. «Дагъыр-Зугъра» деген китабындан.
Темирханиура, 1915 й., 24 б.)*

***Абусупиянны асарларыны текстлерин арап язывдан кирил язывгъа
гѳчюрѳн ва баянлыкълар язгъан Гъ. Оразаев.***

Багышлавлар

Б. МАГЪАММАТОВ

ОЪРТЕН

(Поэма)

«Не вмирае душа наша,
Не вмирае воля...»¹
Т. Шевченко. «Кавказ»

Бетавулдан къарасанг
къанат тюрбюнден кышны,
гъар къалкъысы – бир китап
къар басган Къазанышны.

Гюнеш къарын кызартып,
къувлутаган бу эртен
жанланып гёз алдыма
гелип къалды бир оъртен.

Къызыл от, къара тютюн
тартылган варакъ болуп...
Ата юртум яллаймы
от тюршген аракъ болуп?

Недир бу суратланган
къамашган гёзлеримде? –
Бруно яллайган отму
гъакъылын ютган Римде?

Аллагъдан артыкъ гёрюп
адамгъа сужда кыылган
Насимини нюрюю –
савлайын сыдырылган?

Ёкъ, тюрюл, янгылышман.
Рим тюрюл бу – Къазаныш.

1) Ругъ-жаныбыз оьлмей бизин, оьлмей бизин ягыбыз...

Тили де ана тилим,
«Ханкёпюрю» де таныш.

Дюньягъа от тюшгендей
ярыкъ этип дёрт янны,
китапханасы яллай
шайых¹ Абусупиянны!

Ташлана терезелерден,
тахчалардан ташлана...
Гъар китап тюшген сайын,
от бирден-бир хошлана.

Отну не гюнагъы бар?
Гюнагъ есси – от салгъан.
Манг болуп токътагъан халкъ
оъртени арагъа алгъан.

Муна къызыл арсландай
ютду ону ялыны
девюрлер тавшалтмагъан
Шота Руставелини.

Ташланы чартлатагъан
от тавушгъа уянып,
Аль-Фараби де яллай,
Низамиге таянып.

«Дагъир-Зугъра» да ирий,
ярадагъы туз йимик.
Гъашыкълыкъны отунда
яллагъаны аз йимик.

Кюлеп, не йылап болмай
бу вагъши «масхарагъа»,
Пушкинни игитлери
алгъан отну арагъа.

Яллай Къылыкъ китаплар,
«Жагърафия» да яллай...
Къоргъашын гъарплар отда
къувуртмачдай чартыллай.

1) Мунда шаир бу терминни «тарикъатны шайыхы» деген маънада тюгюл, «дин илмуланы абурлу-ихтибарлы ва машгъур алими» деген маънада къолагъан.

Бир отда раслашгъанлар
тюзсюзлюк де, тюзлюк де.
Басмагъа гъазирленген
етти тилли Сёзлюк де.

Къзакъны хаты яллай
балавузгъа чырмалгъан.
Бёлюнген алгъыш йиик,
халкъгъа етишмей къалгъан...

Не яллай – къулагъы ёкъ,
ялындан алып ильгъам,
отну наптаякъ булан
хотгъап юрой бир авам.

– Хотгъа, гъей языкъ адам,
арив ялласын, хотгъа!
Учуз язывлар буса
ташланмас эди отгъа.

Бу гъюнерингни бир гюн
бизге етежек зарпы.
Гъёкюнч болуп етежек
гъар учгъуну, гъар гъарпы...

Менмен дейген уланлар
бугъар ягъадан багъа.
Сонг юз йыллар, минг йыллар
тюшмек учун товбагъа.

Яркъыч алып, ял болуп
тура бусанг ярадан,
миллет аздыргъан бирев
чыкъмай къалмай арадан.

Оъзюн де халкъгъа чыгъара,
абурлай, сыйлай, макътай...
Ахыр «Къылыкъ китабын»
отгъа ташлатып токътай.

Маркачагёз къарахалкъ
къарамай танг артына:
Башын ашайгъанланы
алып юрой сыртына...

Отгъа нап бюркюп тербей
къалп девюрню къуллары...
Туснакъ уйге етише
оьртенни учгъунлары.

Къайтгъан чыракъдай пашман
агълосюню гёзлери.
От ютагъанда йимик,
– Къапулардан къарады,
тешиклерден тикленди...

Дорбалагъа төшелди,
арбалагъа юкленди.
Оьрден-къырдан талатды,
оьртенлерде яллатды...

Тахча-тахчаны бутап,
бирин-бирине матап,
он сегиз арба толгъан
алтын языв, нюр китап...

Яллатып болмагъанын
алып гетдилер юклеп...
Бирев сама чыкъмады
отну сёндюрейим деп...

Гюйдю Шаир, чиркиди:
«Гъай айып, гъай, гъай айып...»
Отгъа тюшеген йимик,
йыгъылды эсен тайып.

Къазакъны ярты янгъан
китабына юз буруп,
эсин табып, ахырда
айтды тутула туруп:

– Хуртдан яралгъан инсан
сююп оьзюн алдатма,
отдан яралгъан ругъун
кёп къаст къылгъан яллатма.

Языв къылычдан итти,
олай оьтмей базалай...

Яллап барагъанда да
йыр адамны тазалай!

Ким буса да чыдамай
китапчаны нюрюне...
Къар басгъан дюнья магъа
къагъыз болуп гёрюне.

Жанынгны авуртдуруп,
ачытдырмай этингни,
ким язар, нечик язар
дюньям, сени бетингни?!

Есирни бу сёзлери
чыкъма ёл ёкъгъа тёрге,
къоргъашын гъарплар болуп
тёгюлюп гетди ерге.

Тек етишмей къаламы
наслулагъа хабары –
ана топуракъ болгъан сонг
туснакъ уйню жабары!

Етишген, тек бу хабар
не алаMAT ёл этген!
Гьёкюнч болуп, ой болуп,
от-ялын болуп етген.

Яллагъан отну кюлюн
къайтармаса да еллер,
юрекдеги эс дёнмей,
яшай язывлар, тиллер...

Тек эркеклиги ёкълар
баздырмагъа, базмагъа
хазнаны ессилерин
къошмагъан «Йыр хазнагъа».

Гюнеш къарын къызартып,
къувлутагъан бу эртен
жанларын, гёз алдыма
гелип къалды бир оъртен.

Дюнъяны кършап алгъан
яхшы кърасанг энни –
юрекни нюрю булан
от-ярыгъы оъртенни!

Гечден тилеймен, Шаир,
бола бусанг, геч менден:
бир китабынгны сама
къутгъармадым оъртенден.

Оъртен ягъым уятып,
ачгъанлы эки гёзюм,
китапларынг ялламай, –
оъзюм яллайман, оъзюм!

Мени адамлыгъымда
тюгюл къртлыкъдан, тотдан, –
атгъа басгъан мюгъюрдей
белги кългъан шо отдан...

Бюс-бютюн авлакъ яллап,
урлукъ кългъандай харшда,
ярыкъ умутунг кългъан
бизин тавхана-башда.

Шамчыракъ болуп кългъан,
тюзелсин деп ёлубуз.
Къамашмайгъан гёз булан
гёрсюн деп онг-солубуз...

* * *

Гюнеш салкъын дюнъяны
насиби болуп яна.
Савлайын сыдырылгъан
Насими болуп яна.

Гюн суратгъа айланып,
бир кюлей, бир кюстюне,
Абусупиянны ругъу
чыккъгъан юртну устьюне.

«Таш-Баш» гъайран къызаргъан,
оърюнден-энишинден...

Илыгъып кызаргъандай
адамланы ишинден...

Бетавулдан къарсанг
къанат тюбюнден кышны,
гъар къалкъысы – бир китап
къар басгъан Къазанышны.

Январь, 1983 й.

М. АТАБАЕВ

ЯЛЛАМАЙГЪАН САТЫРЛАР

(Абусупиян Акаевни эсделигине)

Гертингни ялгъан этип,
Гелмейгенлер белинге,
Арадан йыллар гетип,
Гене гелдинг Элинге.

Гене гелдинг Элинге,
Гёрген сонг бетерлени,
Мальунлер малайикге
Этген сонг этерлени.

Гелдинг къумукъ халкъынга,
Хазнангны алып тюпсюз.
Ёл гёрсетмеге сююп,
Сатырынг йимик тюп-тюз.

Ярлар басгъандай, сени
Басса да ялгъан-яла,
Ялламайгъан сёзлени
Яллатмагъа ким бола.

Яллайгъан юрегингде
Йырлар тувду ялламас,
Сендей эрлени бизге
Унутмагъа ярамас.

Харап болуп къалмады
Хаса хатынг, хас хатынг,

Төбен Къазанышынгны
Оър этди сени атынг.

Юрекни талчыкъ талай –
Къайда сени къабурунг?!
Къабурунг къалмаса да,
Къалгъан хатын – абурунг.

Хатынг къалгъан – абурунг,
Асрулардан артмагъа.
Нечесе наслуланы
Гъакъ ёлуна тартмагъа.

1996 й.

А. ЖАЧАЕВ

АНА ТИЛ – АЛТЫН ХАЗНА

...Сен тилисен Абусупиян къоччакъны,
Къумукъ халкъгъа къуллукъ этген къул болуп,
Огъар учун сындырабыз бичакъны,
Оълуп гетген бизге уьлгю ёл болуп.

Абусупиян терен кюйде инг-чинк де
Алдыбызгъа масъаланы чорт сала...
Тил масъала тюгюл нечик-мечик де:
«Жан берип, жан алар йимик масъала!»

А. АКЪАЕВ

АБУСУПИЯН

Боран гюн ажырыкълар,
Къараотлар, тегенеклер
Сав къала, къоруп икълар,
Ава бойлу тереклер.

Алатолпан хатаргъа
Атлангъанда бу янгъа,
Урунгъан (огъ, къадаргъа!)
Гелип Абусупиянгъа.

Ярыкъ берегенлеге
Гюнчулюкден гюелер.

«Кююн билегенлеге»¹
Кюл сепдирме суюлер.

Акыгъа юзю кьаралар,
Юзню кьошуп ёкъ бирге,
Сени салма кьарайлар
Узакъ ёлгъа – «сибирге».

«Ярамас!» десек, «молчать!»
Дегенлер тапанчалар.
Гертиге урду печать
Янгы болгъан пачалар.

Кимни таптап гетсе де,
Сёзю тутула болгъан.
Не гереклер этсе де,
Герти утула болгъан.

Чийни кьошуп кьуругъа,
Булгъайгъанлар нени де,
Абусупиян, уругъа
Берип кьойгъан сени де.

Элтген кьысматынг-ханынг
Къазакъ гетген ёллардан.
Гечмесбиз сени къанынг
Отузунчу йыллардан.

Этмегенсен бир зат да
Илыгъардай, терлердей:
Оьлгенсен къазаватда,
Оьктем кьумукъ эрлердей.

Къан чырайлы гюнчюлер
Къан кьусгъанча туйсе де,
Гертиге де гюн чыгъар,
Гертичилер гуйсе де.

Баракалла! Гьар ишинг
Гьайран уллу умутдай,
Магъмуз тав, Къазанышынг,
Кьумукъ халкъынг унутмай.

1980 й.

1) «Кююн билегенлер» – айыпсызланы, ялаябуп, сатма уьйренгенлер.

УРЛАНГЪАН КЪУРЪАН КИТАП

*Шо китап булангъы эсги торба гъали
де атабызны ожагъындагъы чюйге илинип
тура.*

Сувукъ деме, къыш тюгюл,
Яллав тюгюл, яй деме,
Эсима тюшмей тура
Палан йыл, шу ай деме...

Арбалап ташый китап...
Яллай китаплар янгы,
Учгъун булан ялыны
Гете кёкге къарангы.

Яллай Къуръан китап да,
Иман яллайгъан йимик.
Къазанышны талайын
Донгуз талайгъан йимик.

Абусупиян Сибирден
Ойлар булан сёйлеген:
«Китапларымны якъмай,
Мени ягъыгъыз!» – деген.
Тек китап ягъывчулар,
Юрекге ювукъ алмай,
Я, шо объю от сама
Буз болуп неге къалмай?!

Яллай янгы китаплар!
Иман яллайгъан йимик!
Бусурманны талайын
Капир талайгъан йимик.

Дуа охуй юртлу халкъ,
Капирлер мысгъыл кюлей,
Къарт Гъамит гёзьяш тёге,
Не этегенин билмей.

Тон тубюне кысыдыра,
Алып шондан бир китап,
Гёрген буса нажжаслар
Оьлтюрер эди таптап!
Къарт Гъамит, яш болгъандай,
Чаба геле уьюне,
Сав Магъаммат уьмметин
Къутгъаргъандай сююне...
Атамны атасы деп,
Айтмайман ону макътап,
Гъали де уьйде тура
Урлангъан Къуръан китап.

Мен тувгъанча болгъан иш,
Бугъар шегим бар демен:
Атам язып, ичинде
Тархым баргъа билемен.

1996 й.

М.-Н. ХАЛИЛОВ

ЭСГИ УЬЙ

Къазанышны ортасында къабурлар,
Къабургъасы булан гете тар орам.
Бу орамгъа айрыча бир абур бар,
Дуа этип оьте мундан гъар адам.

Бу орамгъа нюр явдурма гелгендей
Бир уьюнде Абусупиян яшагъан.
Аллагъ бизге савгъат этип бергендей
Ол савунда пайхаммаргъа ошагъан.

Шо уьюнде Абусупиян апенди
Геч болгъунча гече назму тохугъан
«Билим алмакъ – сувну ичмек лап эмли» –
Деп яшлагъа «Насигъатын» охугъан.

Шо уьюнде Абусупиян алимин
Этген нече тюрлю илму гысабын.

Ойгъа чомарт, сѣзге эпсиз гъалимим
Даимликге язгъан «Къылыкъ китабын».

Шо уьюнде Абусупиян шайыхны
Ругъани деп тутгъан тили узунлар.
Ол асырап жыйгъан китап байлыкъны
Отгъа якъгъан «къызгъан башлы къызыллар».

Бугюн уьйню сылавлары тѣгюлюп
Янгур булан къар ашагъан тамларын.
Янсав басгъан аркъалыкълар чѣгюлюп
Ер тербенип бузгъандай сан-санларын.

Абусупиян яшагъан уьй демеге,
Инаныгъыз, мени тилим айланмай.
Биз герекбиз ошамагъа кимлеге
Я намусгъа, яда ягъгъа байланмай.

Ятса да ол ят ерлени къарнында
Ругъу бардыр ата юртну излейген.
Ярдай авгъан эсги уьйню орнунда
Ярамаймы кюрчю салма музейге?

К. КАЗИМОВ

ЭСИ ЁКЪНУ – ЕССИ ЁКЪ!

(Ширудан гесек)

Огъ къабурлар, къабурлар!
Наслуланы сынагъан.
Деврюкген девюрлени
Дув елинде сыналгъан.

Гѣммек кѣкню тубюнде
Нече барсыз, къабурлар?
Гирген чыгъып болмасдай
Нечик тарсыз, къабурлар?

...Юхлай Абусупиян
Къабуру ёкъ, аты бар.

Къумукъну гёзюн ачгъан
Къзагъы ёкъ, хаты бар.

Тавушу ёкъ, Гъайдарны,
Темирболатны яда...
Дюнъяны гъайран этген
Къылыч ёкъ, чув дюнъяда.

Оьте гёз алдыбыздан
Оьктем олай нечелер.
Тар къабургъа тюшгендей
Боламан, тун гечелер.

Мийин ютуп къойгъанмы,
Къалгъанланы – эси ёкъ.
Дазусуз Къумугъумну
Къоралама Есси ёкъ!

Абусутияны өзюнү суратлары

Яхсай мадрасадагы муаллимлер ва шакиртлер 1913 йыл. Олтурганланы арасында (солдан экинчиси): Абусутиян Акаев. Бу сурат профессор Забит Акаовну өз архивинден.

Бусурман алимлери. Солдан онггъа: эретурганлар экев – Хизири-къади, Абдулбасир-къади. Олтурган дёртев – Агъарагым-къади, Абусутиян Акаев, Бадави-къади, Мустапа-къади. (Бадави-къади – бугленли, къалгъанлары – тѣбенкъазанышлылар).

1925-1928 йылларда Буйнакскиде чыгъарылып турган «Баянул-гъакъаикъ» деген дагъыстанлы бусурман алимлерини дини журналны редакциясыны членлери. Буйнакск шагъар, 1924-25 йй. алынган сурат.

Суратда (олтургъанлардан сол ягында) Абусутиян Акаев ёлдашлары булан.

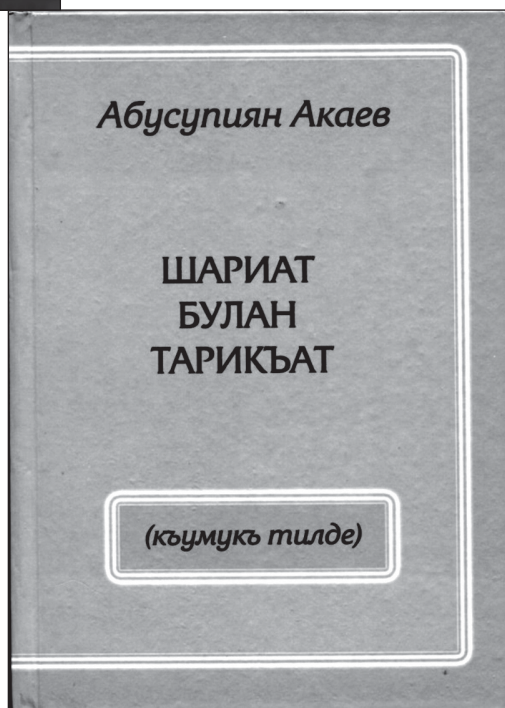
*Абусутиян Акаев тѣбенкъазаныида
оъзюню уъюндеги китапханасында.*

Абусутияны китаплары

*А. Акаев. «Дюнъя булан ахырат».
«Ал-гъайъатул Исламийя» /
Ажамчадан гѣчюрген, баш сѣз ва
баянлыкълар язгъан Гъ. Оразаев.
Магъачкъала: Изд-во «Абусутиян»,
2013. – 99 с. Къумукъ тилде.*

*Акаев А. «Шариат булан тарикъат»
/ Ажам язвдан транслитерация
этген, баш сѣз ва баянлыкълар
язгъан Гъ. Оразаев. Магъачкъала,
2012. – 236 с. Къумукъ тилде.*

ЖИЗНЬ ЗАМЕЧАТЕЛЬНЫХ ДАГЕСТАНЦЕВ

АБУСУФЬЯН
АКАЕВ
ЭПОХА, ЖИЗНЬ,
ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

Абусуфьян Акаев: Эпоха, жизнь, деятельность: Сборник статей переводов и материалов. Составление и научное редактирование – Г. Ораев. Махачкала: Даг. кн. изд-во, 2012. – 328 с. (Серия: «Жизнь замечательных дагестанцев»). На рус. яз.

Китапча: А. Акаев. «Ажам Мухтасар». «Василатун нажат» / Ажам язывдан транслитерация этген ва баянлыкълар язгъан Гь. Ораев. Махачкала: ДИПКПК, 2010. – 55 с. Къумукъ тилде.

АБУСУФИЯН АКАЕВ

АЖАМ «МУХТАСАР».
ВАСИЛАТУН НАЖАТ

(къумукъ тилде)

«Аминтазаны таржумасы»
ва «Сафинатун нажат» деген
Абусупьянны китапларын
ротапринтний къайдасы булан
чыгъарылгъан. Магъачкъала,
1991. — 16 + 48 бетлер. Арап
языв булан. Къумукъ тилде.

Акаев Абусупьян. «Сафинатун
нажат». Аманлыкъны гемеси:
ислам динни кюрчюлери,
намаз, ораза, гъаж
байрамлар. Арап язывдан
кирил язывгъа гъазирлеген:
Солтанпати Самбиев,
яхсайлы. Магъачкъала: МРИП
«Юпитер». 1991. — 72 бет.
Къумукъ тилде.

Акаев Абусупиян. Къылыкъ китап. Ажамчадан гѣчюрген ва баянлыкълар язгъан Гь. Оразаев. Буйнакск, 1992 й. – 50 бет. Къумукъ тилде.

А. Акаев. Къылыкъ китап /
 Редактор: Г. Оразаев. Дизайн
 обложки: А. Салаватов.
 Махачкала, ООО ИД «Эпоха».
 2009. – 76 с. Къумукъ тилде.

Абусупиян Акаев. Пайхаммарны ɛлу булан / Гъазирлеген Гь. Оразаев. Махачкала: Даг. кн. изд-во, [1-нчи китап], 1992. – 376 бет. Къумукъ тилде.

Акаев А. Пайхаммарны ɛлу булан: 2-нчи китап. Ажамчадан гъчюрген, тизген, баянлыкъланы ва баш сѣзню язгъан Гь. Оразаев. Махачкала: Даг. кн. изд-во, 1997. – 320 б. Къумукъ тилде.

А. Акаев. Пайхаммарны ɛлу булан. 3-чю китап / Ажамчадан гъчюрген, китапны тизген, баш сѣзню ва баянлыкъланы язгъан Гь. Оразаев. Махачкала: Даг. кн. изд-во, 2010. – 440 с. Къумукъ тилде.

А. Акаев. Пайхаммарны ɛлу булан. 4-чю китап / Ажамчадан гъчюрген, китапны тизген, баш сѣзню ва баянлыкъланы язгъан Гь. Оразаев. Махачкала: Даг. кн. изд-во, 2021. – 351 с. Къумукъ тилде.

Абусупиян Акаев 1872-1929 йылларда яшагъан эки къат уйлер.
А. Исаев чыгъаргъан сурат. 23 октябрь 1988 йыл.

Журналист къыз Барият Оьлмесова (эретургъанланы онг якъдан биринчиси)
Абусупиянны наслусуну тухум-тайпасын бир ерге жыйып бирче сурат чыгъартдыргъан.
Олтургъанланы ортасында (Абусупиянны портрети булан):
Патимат Юсупова – Абусупиянны торуну.

ПОДПИСНОЙ ИНДЕКС:
на год – 63337
на полугодие – ПМ981

Тангчолпан № 4, 2022

УТРЕННЯЯ ЗВЕЗДА
На кумыкском языке

Тёбен Къазанышдагъы Абусупиян Акаев яшагъан эки къат уйлер.
Наби Бамматов этген сурат.